

Yayın Geliş Tarihi: 01.09.2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 18.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 107-183

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Başak, Tolga. "Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu 1919-1922." *Ermeni Araştırmaları*,
Sayı 61 (2018): 107-183.

Araştırma Makalesi

MİLLETLER CEMİYETİ VE ERMENİ SORUNU (1919-1922)

(LEAGUE OF NATIONS AND THE ARMENIAN QUESTION (1919-1922))

Tolga BAŞAK*

Öz: *Bu çalışmada başta Milletler Cemiyeti Meclisi ve Cemiyet Konseyi dokümanları olmak üzere konuyla ilgili İngiliz arşiv kayıtları değerlendirilmek suretiyle Milletler Cemiyeti'nin Ermeni sorununa ilişkin tavırları ve Milletler Cemiyeti-Ermenistan ilişkileri incelenmiş, böylelikle Ermeni sorununun I. Dünya Savaşı'ndan sonraki seyri tanımlanmaya çalışılmıştır. Savaşın sonrasındaki uluslararası platformlarda tartışılan konulardan biri de Ermeni sorunu ve Ermenistan'ın geleceği meselesiydi. Savaşın İtilaf Devletlerinin galibiyetiyle sonuçlanması, Ermeni sorununun gelişim sürecini de etkiledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Mütarekesi ile fiilen yıkılıp, Türkiye topraklarının Paris'teki görüşmelerde masaya yatırılması, Büyük Ermenistan projesiyle ilgili Ermeni isteklerin ortaya çıkmasına sebep olmuş, adı geçen politik istekler, uluslararası sistemin savaşın sonrasındaki "halletmek" zorunda kaldığı önemli sorunlardan biri haline gelmişti. Dönem itibarıyla Ermeni sorunu ve Ermenistan mandaterliğiyle ilgili tartışmaların merkezinde Milletler Cemiyeti yer alıyordu. İtilaf Devletlerinin, bağımsız Ermenistan projesinin getirdiği yükümlülüklerden kaçıp, bu konudaki sorumlulukları Milletler Cemiyeti'ne havale etmeleri, Milletler Cemiyeti'ni sorunun merkezine konumlandırmış, Ermenistan için mandater bir devlet bulunamaması nedeniyle, mandater devletin görev ve yükümlülüklerinin Milletler Cemiyeti'ne havale edilmeye çalışılması, Ermeni sorununun çıkmazlarının daha da büyümesine neden*

* ORCID iD: 0000-0002-0746-8525

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, tbasak@atauni.edu.tr

olmuştur. Bu süreçte sınırlı imkânlarla sahip olan Milletler Cemiyeti'nin, bu görevi üstlenip soruna çözüm üretecek bir pozisyonda olmaması, durumu içinden çıkılmaz bir hale getirmiş, neticede adı geçen süreçte İtilaf ve Ermeni beklentilerini karşılayacak bir formül bulunamamıştı.

Anahtar Kelimeler: *Milletler Cemiyeti, Ermeni Sorunu, Ermenistan Mandaterliği, İtilaf Devletleri*

Abstract: *In this study attitudes of League of Nations towards Armenian question and relationship between League of Nations and Armenia were analysed by evaluating British Archives that include especially the records of the Assembly and Council of the League of Nations. The course of Armenian question after the First World War, which had been used as a tool for imperial fiction and plans against Turkey since 19th century, was discussed. One of the issues discussed on international platforms after the First World War was the Armenian question and the future of Armenia. The war resulted in the victory of Allied Powers, which also affected the development of the Armenian question. Ottoman Empire was virtually destroyed with Mudros Armistice and Turkey's territories were discussed in meetings in Paris, which created Armenian demands related to the Greater Armenia project. These political demands became one of the significant issues that international system had to 'deal with' after the war. League of Nations was at the centre of the debates on Armenian question and Armenian mandate at that period. Allied Powers stayed away from the obligations of the independent Armenia project and transferred their responsibilities to League of Nations, which put League of Nations at the centre of the issue and due to the lack of mandatory state for Armenia, the duty and obligations of the mandatory state were put on League of Nations, which made the dilemma of Armenian question even bigger. In this process, League of Nations, which had limited possibilities, was not in a position to undertake this task and to find a solution to the problem. As a result, in the process mentioned above, there was no formula to meet Entente and Armenian expectations.*

Keywords: *League of Nations, Armenian Question, Mandate of Armenia, Allied Powers*

Giriş: Milletler Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Manda Sistemi

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ile Avrupalı müttefikleri arasında sömürgelerin savaştan sonraki statüleriyle ilgili bazı fikir ayrılıkları ortaya çıkmış, Wilson'un savaştan sonra toprak kazanımını reddeden kayıtları nedeniyle İngiltere ve Fransa, Alman sömürgeleri ile Osmanlı Devleti'nden koparılacak toprakların¹ statülerinin belirlenmesi hususunda zor durumda kalmışlardı.² Konu hakkında yapılan çeşitli tartışmalardan sonra ortalama bir uzlaşma şekli³ olarak manda formülü bulunmuş,⁴ manda sistemlerini denetleme görevi de uluslararası barış teşkilatı formatında kurulan Milletler Cemiyeti'ne verilmişti.⁵ Bu haliyle hukuki olmaktan ziyade siyasi bir kurum olan manda sistemi,⁶ hem sömürücülerin hem de idealistlerin işine yarayan bir düzenleme gibi görünüyordu. Bu yeni sistem, bir yandan sömürgeciliğin yeni ve daha anlayışlı bir açıdan ele alınışını ifade ediyor, diğer yandan toprakların ilhak edilmeyeceğine dair verilmiş olan sözleri bir çırpıda

- 1 Tarihi süreçte Osmanlı Devleti'ne yönelik emperyal projeler için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması* (Ankara: Kalite Matbaası, 1976).
- 2 Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler, Tarihe-Organlar-Belgeler-Politikalar* (İstanbul: Nobel 2018), 113-114.
- 3 Nele Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 9 (2005): 54. Manda sistemi, Başkan Wilson'un toprak kazanımını yasaklayan prensibini aşmak için tıpkı savaş tazminatı almayı yasaklayan hükmün, "tamirat" adı altında yeniden düzenlenmesi örneğinde olduğu gibi, "kanuna karşı hile" olarak yorumlanabilecek bir sömürgeci egemenlik türü olarak icat edilmişti. Bu durum manda sistemini denetleyecek olan Milletler Cemiyeti'nin en zayıf yönlerinden biriydi. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 118.)
- 4 Güney Afrikalı Lider General Smuts'un fikir babalığını yaptığı manda sistemi, savaşta yenilgiye uğrayan devletlerden ayrılacak bölgelerin kendi kendilerini idare edebilecek duruma gelinceye kadar galip devletler tarafından vekâleten idare edilmelerini öngörüyordu. (Mim Kemal Öke, *The Armenian Question* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 159. Smuts tarafından Aralık 1918'de yayımlanan ve Smuts Planı (The League of Nations; A Practical Suggestion) olarak bilinen bir broşürde, manda sistemi savunulmuş, burada, Alman sömürgeleri ile bazı Osmanlı topraklarının, manda şeklinde ve sırf "o topraklarda oturan halkların menfaatleri gözetilerek" Milletler Cemiyeti adına idare edilmesi kaydedilmişti. (Nihat Erim, "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1, Sayı: 1 (2004): 3; Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 72-74.)
- 5 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia* (Ohio: Kent State University Press, 1967), 77; Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, 1919-1920* (Giresun: İleri Basımevi, 1972), 3; Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 72-74. Milletler Cemiyeti'nin nitelikleri, yönetimi ve örgütlenmesi için bkz. Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 108-113. Milletler Cemiyeti ile ilgili bazı çalışmalar için ayrıca bkz. Clive Archer, *International Organizations* (London, New York: Routledge, 1992); Jale Çivelek, *Devletlerarası Teşkilatlar*, (İstanbul: Marmara Mali Müşavirlik, 1986); Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar* (İstanbul: Beta, 1994); Mehmet Gönübol, *Milletlerarası Siyasal Teşkilatlanma; Milletlerarası Siyasal Teşekküllerin Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı* (Ankara: SBF Yayınevi, 1964); Seha L. Meray, *Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler El Kitabı* (Ankara: Hukuk Fakültesi, 1992); Nihat Erim, "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 31-46.
- 6 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 117.

reddetmeden savaş ganimetlerinin bölüşülebilmesi için pratik bir çözüm sağlıyordu.⁷

Uluslararası barış ve güvenlik teşkilatından ziyade, manda sisteminin tasarlanmasından sonra emperyalist sömürü politikalarını bu sistem altında denetleyen paravan bir örgüt görünümünde olan⁸ Milletler Cemiyeti'nin kuruluş sürecinde⁹ de cemiyetin yapısı ve fonksiyonu ile ilgili bir takım fikir ayrılıkları söz konusu olmuştu.¹⁰ İtilaf Devletleri, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Başkan Wilson'un yönlendirmesiyle çalışmalara başlamışlar, ancak bu süreçte Wilson'un nispeten idealist ve ulusal çıkar kaygısını aşan hedeflerini gerçekçi bulmayan Avrupalı müttefikler ile ABD arasında Milletler Cemiyeti'nin mahiyeti hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Avrupa blokuna göre dünya politikasının aktörleri devletlerdi ve devletlerin de egemenlik haklarından kendi iradeleriyle vazgeçip, bu yetkiyi uluslararası bir teşkilata devretmeleri mümkün değildi. Kolektif bir güvenlik sistemi kurulması düşünülüyorsa, bu mekanizma hükümetler arası ünitelerin bir araya gelmesiyle oluşturulmalıydı. Ayrıca Milletler Cemiyeti'ne üye devletlerin iştirakiyle bir "Milletler Cemiyeti Genel Kurulu" tesis edilmeli, ancak teşkilatın ağırlık merkezi Büyük Güçlerin oluşturdukları meclis olmalıydı. Milletler Cemiyeti Genel Kurulu daha ziyade idari meselelerle meşgul olacak, uyuşmazlıkların çözülmesi gibi siyasi tasarruflar ise Büyük Güçlerin oluşturdukları meclisin tekelinde bulunacaktı.¹¹

7 Rupert Emerson, *Sömürgelerin Uluslaşması, Asya ve Afrika Halklarının Ortaya Çıkışları*, Çev. T. Ataöv (Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1965), 25'den naklen Öke, *The Armenian Question*, 159. Genel anlamda ikisi de sömürü düzeninin unsurları olmakla beraber manda sistemi ile himaye sistemi arasında bazı farklar olduğu söylenebilir. Herşeyden önce mandanın, mandater devlet için bir hak, imtiyaz ya da kazanım değil, bir görev olduğu kaydedilmektedir. Himaye sisteminde, himayeci devlet, sistemi doğrudan doğruya kendi nüfuzu ile şekillendirirken, manda sisteminde bu nüfuz, adı geçen güce Milletler Cemiyeti tarafından verilir. Ayrıca himaye veya sömürge sisteminde bir dış denetim mekanizması bulunmuyordu. Mandada ise mandater devlet Milletler Cemiyeti'ne karşı sorumluydu. Aynı şekilde Milletler Cemiyeti'nin de hukuken manda üzerinde denetim yetkisi vardı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 116-117.) Manda sisteminin yapısı, fonksiyonu ve tasnifi için bkz. Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 69-75.

8 Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 56. Manda skandalıyla uluslararası platformdaki meşruiyetini hızla kaybetmeye başlayan Milletler Cemiyeti, özellikle İngiltere ve Fransa'nın emperyal bir enstrümanı olarak iki savaş arası dönemde hiçbir soruna ciddi bir çözüm getirmemişti. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 118.)

9 Milletler Cemiyeti'nin kuruluş süreci ile ilgili bkz. Abdullah Kıran, "Milletler Cemiyeti ve Ölenemeyen Savaş," *Girne American University Journal: Social and Applied Sciences* 3, No: VI (2008): 20- 21.

10 Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994* (Ankara: İmge, 2010), 35-36; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Cilt: 1-2: 1914-1915, 145-146.

11 Öke, *The Armenian Question*, 158, 159.

Neticede Milletler Cemiyeti, adil olmayan uluslararası bir düzenin “güvenlik örgütü” olarak ortaya çıktı. ABD yönetimi tarafından Avrupa’da barışı kurma işi bir anlamda İngiltere ve Fransa’ya devredilince,¹² adı geçen güçlerin oluşturdukları barış düzeni, esasen yeni bir savaşın tohumlarını atmaktan başka bir işe yaramadı.¹³

Ocak 1919’da Paris’te başlayan barış konferansında Milletler Cemiyeti’nin kurulması ana gündem maddesi olarak ele alınmış, toplam 26 maddeden oluşan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’ne¹⁴ ilk defa, Almanya ile yapılan Versay Antlaşması’nın bir bölümü olarak antlaşmanın ilk kısmında yer verilmiş, daha sonra bu sözleşme, Sevr Antlaşması da dâhil olmak üzere Paris Barış Konferansı’nda hazırlanıp mağlup devletlere dikte edilen tüm antlaşmalara eklenmişti. Böylece ilk kez barış ve güvenlik amaçlı kurulan uluslararası bir örgüt, bu adaletsiz antlaşmaların bekçisi, denetçisi ve garantörü haline getirilmiş, Milletler Cemiyeti’nin en zayıf noktası olan bu husus, cemiyetin etkisizleşip çökmesinin de temel nedeni olmuştu.¹⁵

Milletler Cemiyeti, cemiyet sözleşmesinin, 10 Ocak 1920’de onaylanarak yürürlüğe girmesiyle kuruldu.¹⁶ Adı geçen sözleşme, son düzenlemeler ile 28 Nisan 1920’de kabul edildi.¹⁷ Cemiyetin temel amacı, uluslararası işbirliğini geliştirmek suretiyle uluslararası barış ve güvenliği sağlamak şeklinde kaydedilmişti.¹⁸ Cemiyet, kurumsal anlamda devletlerarası ilişkilerde bir

12 Wilson, Milletler Cemiyeti’ni bir dünya örgütü olarak düşünmüş olmasına rağmen onun seçim yenilgisi ve Cumhuriyetçi Parti’den Harding’in başkan seçilmesi nedeniyle ABD’nin, “Avrupa politikasından uzak durma” ilkesini yeniden benimsemesi, kuruluşu Amerika boyutundan yoksun bıraktı. Milletler Cemiyeti, Avrupa içinde bir güvenlik sistemi kurmayı amaçlayan İngiltere ve Fransa’nın elinde kalmıştı. (Sander, *Siyasi Tarih*, 35.)

13 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 107-108.

14 Milletler Cemiyeti Sözleşmesi için bkz. Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 607-630.

15 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 105. Milletler Cemiyeti, görevlerini Konsey, Meclis ve Genel Sekreterlik ile yürütürdü. Ayrıca daimi çalışma komisyonları da vardı. Milletler Cemiyeti Meclisi’nde her cemiyet üyesi devlet eşit olarak temsil edilirdi. Meclisin olağan çalışmaları yılda bir kez eylül ayında yapılır ama meclis olağanüstü toplantılar da yapabiliirdi. Milletler Cemiyeti Konseyi ise daimi olan veya olmayan devletlerden oluşurdu. Daimi üyeler Almanya ve müttefiklerine karşı savaşı kazanan beş büyük devletten (İngiltere, Fransa, Japonya, İtalya ve ABD) oluşuyordu. Konseyin geri kalan üyeleri ise bir yıl için meclis tarafından seçilirdi. Bunların sayısı başlangıçta 4 iken, sonradan 6, 9 ve 10 olmuştu. Konsey üyelerinden hiçbirinin veto hakkı yoktu ve tüm oylar eşitti. Bununla birlikte özel durumlar hariç meclis ve konsey kararları oy birliğiyle alınırdı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 112.)

16 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 214, dip.81.

17 Erol, *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi*, 4.

18 Milletler Cemiyeti’nin ele aldığı sorunlar 4 grupta toplanabilir. Bunlar, 1- Plebisit meseleleri, 2- Sınır ve toprak meseleleri, 3- Yükümlülüklerine aykırı hareket eden devletlere karşı alınan önlemler, 4- Kendisine özgü bağımsız meseleler. (Hasgüler- Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 119.)

devrim niteliğinde idi ve gerçek anlamda tarihteki ilk evrensel devletlerarası organizasyon¹⁹ ve dünyanın tüm kıtalarından ülkelerin dünya barışını korumak için ortaklaşa kurdukları ilk uluslararası örgütü. Ancak sürdürülmesi imkânsız bir düzenin teminatı ve jandarması olarak kurulan Milletler Cemiyeti'nin fazla başarı şansı olduğu söylenemezdi.²⁰

Manda sistemi de Milletler Cemiyeti Sözleşmesi ile tasarlanıp inşa edildi.²¹ Sadece galip ve tarafsız ülkelerin bir örgütü²² olarak yapılandırılan Milletler Cemiyeti'nin mandalarla ilgili hükümleri, adı geçen sözleşmenin 22.

Büyük Güçler, ABD'nin Paris Barış Konferansı'ndan çekilmesinden sonra manda rejimine tabi tutulacak ülkeleri bizzat kendileri taksim etmişler, bu süreçte genel olarak I. Dünya Savaşı esnasında yapılan gizli antlaşmalar göz önünde bulundurulmuştu.

Maddesi'nde kaydedilmişti. Bu maddede, savaştan sonra evvelce kendilerini idare eden devletlerin hâkimiyetlerine tabii olmaktan çıkmış ve modern dünyanın zor şartları altında kendilerini yönetme iradesinden yoksun olan sömürge ve ülke halklarının refah ve gelişmeleri, “kutsal bir medeniyet görevi” olarak kabul edilmişti. Sözleşme hükümlerine göre bu ülkelerin vesayeti; servet kaynakları, deneyimleri veya coğrafi durumları bakımından bu sorumluluğu yüklenmeye elverişli bulunan gelişmiş devletlere emanet edilecek; adı geçen devletler bu vesayeti mandater sıfatı ile cemiyet adına icra

edeceklerdi. Mandalar, “halkın gelişme derecesine, ülkenin coğrafi durumu ve iktisadi şartlarına ve buna benzer diğer hallere göre” üç gruba ayrılmıştı. İşgal edilmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması tasarlanan bölgeler, kendi kendilerini idare edebilecekleri zamana kadar mandater tarafından idare edilecekti. Bunlar A sınıfı mandaları teşkil ediyordu. İkinci sınıf manda rejimi ise Almanya'nın Afrika'daki eski sömürgelerine tatbik edilecek ve bunlar B kategorisinde yer alacaklardı. Bunların dışında ahalisinin seyrekliği, yüzölçümünün küçüklüğü, medeniyet merkezlerinden uzaklığı, mandater ülkesine bitişikliği gibi haller dolayısıyla bazı ülkeler de mandaterin kanunları ile idare olunacaklardı. Bu ülkeler de C sınıfını oluşturuyordu.²³

19 Kıran, “Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş,” 19, 21.

20 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 108.

21 Matz, “Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship,” 54.

22 Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 113.

23 Öke, *The Armenian Question*, 160-161. Manda sistemi ve manda sınıflandırmaları için ayrıca bkz. D. H. Miller, “The Origins of the Mandates System,” *Foreign Affairs* VI, No: 2 (Ocak, 1928): 277-289; Matz, “Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship,” 72-73. Bu konuda ayrıca bkz. Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, 4-5.

Mandaların dağıtım ve denetimi teorik olarak Milletler Cemiyeti Meclisi'ne bırakılmakla birlikte, uygulamada esas yetki mandater devletteydi. Büyük Güçler, ABD'nin Paris Barış Konferansı'ndan çekilmesinden sonra manda rejimine tabi tutulacak ülkeleri bizzat kendileri taksim etmişler,²⁴ bu süreçte genel olarak I. Dünya Savaşı esnasında yapılan gizli antlaşmalar²⁵ göz önünde bulundurulmuştu. Ayrıca kuramda, mandanın sadece sömürcülere uygulanması ima edilmişken, uygulamada Ermenistan, Boğazlar ve İstanbul adı altında, bir devletin anavatanına bağlı topraklara göz dikilmiş, Ermenistan mandası, nüfusunun ezici çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bir bölgede inşa edilmeye çalışılmıştı. Aslında manda sistemi, sömürgeciliğin devamını sağlayacak yeni bir enstrümandan/maskeden başka bir şey değildi. Mandater devlet, sorumluluğu altındaki ülkenin ekonomik yaşantısına da hâkim oluyordu.²⁶

Haliyle başta İngiltere olmak üzere, İtilaf Devletlerinin savaştan sonra Ermeni sorununa yönelik politik tasarrufları zemininde, Ermenistan mandaterliğiyle ilgili tartışmaların merkezinde Milletler Cemiyeti yer aldı. Ermenistan mandasına yönelik meşruiyet zemini, Wilson İlkeleri'nin 12. Maddesi²⁷ olarak

24 Örneğin, Nisan 1920'de İngiltere ile Fransa arasında yapılan antlaşma uyarınca Suriye mandaterliği Fransa'nın, Mezopotamya ve Filistin mandaterliği de İngiltere'nin olmuştu. (Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923," in *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. by Marian Kent (London: Routledge, 1996): 190.)

25 Adı geçen antlaşmalar hakkında bkz. J. C Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956, Volume, II* (New Jersey, Toronto, New York, London: Princeton University Press, 1956), 7, 11-12, 18-22, 23-25; A.J.P. Taylor, *English History, 1914-1945* (Oxford: Oxford, 1965), 50, 70-71; A.J.P. Taylor, "The War Aims of the Allies in the First World War," in *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, ed. by Richard Pares and A.J.P. Taylor (London: Macmillan, 1956), 482-487; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşruiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 541-546; Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara: Başnur Matbaası, 1970), 9-10; Barbara Jean Keller, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, Master's Thesis, California State College, 1969, 40-41.

26 Öke, *The Armenian Question*, 161-162. Mandater devlet olabilmek için ülkeleri idare konusunda tecrübe sahibi olmak, servet ve güç olarak mandanın sorumluluklarını yerine getirebilecek durumda olmak gibi bazı şartlar da aranıyordu. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne göre manda olarak kurulacak ülke halkının onayını almak gerekiyordu. Sözleşmede hangi ülkelerin mandater olacağı ve bunlara nerelerin verileceği hususunda bir hüküm olmadığı için devletler, aralarında anlaşarak bunu belirlediler. Mesela San Remo toplantısında Suriye ve Lübnan üzerindeki manda Fransa'ya, Filistin ve Irak üzerindeki manda da İngiltere'ye verildi. Afrika'daki mandalar da İngiltere, Fransa ve Belçika arasında paylaştırıldı. Almanya'nın Pasifik Adaları ise Japon mandasına tahsis edildi. Milletler Cemiyeti, verdiği manda yetkilerinin düzgün bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını tetkik için bir komisyon oluşturmuştu. Hukuksal açıdan mandanın geçici olduğu kesindi. Milletler Cemiyeti'nin kurduğu Daimi Manda Komisyonu, Haziran 1931'de mandanın hangi şartlarda sona ereceğini belirledi ve Milletler Cemiyeti Konseyi de aynı yıl bu şartları onayladı. Adı geçen şartların başında manda altındaki ülkede istikrarlı bir hükümet ve oturmuş bir devlet idaresi kurulabilmiş olması geliyordu. Ayrıca mandaya tabi olan ülkenin, kendi devlet yönetimini destekleyecek mali kaynakları olmalıydı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 108, 117-118.)

27 Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli barış programının Osmanlı Devleti ile ilgili 12. Maddesi şu şekildeydi: "Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hâkimiyet sağlanmalıdır, fakat bugün Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milletlerin de mutlak güvenlik içinde varlıklarının ve zahmetsizce gelişmelerinin kefalet altına alınması lazımdır. Çanakkale Boğazı

görülyor, burada, “Osmanlı Devleti’nin yönetiminde bulunan uluslara, kesin ve her türlü şüpheden uzak bir yaşam güvenliği ve kendi gelişmelerini istedikleri gibi yürütecek kesin ve engelsiz fırsatların verilmesi” gerektiğinden bahsediliyordu.²⁸ Savaştan sonra Ermenistan için mandater bir devlet bulunamaması nedeniyle, Milletler Cemiyeti’nden inisiyatif olarak mandater olması istenmiş, ancak bu doğrultudaki girişimlerden bir sonuç çıkmamıştı. Bu süreçte Ermeni önderlerinin, Ermenistan’ın, Paris Barış Konferansı’na katılma isteği gibi, Milletler Cemiyeti’ne üyelik müracaatları da sonuçsuz kalacak, Milletler Cemiyeti, Ermenistan’ın cemiyete üyelik başvurusuna olumlu cevap vermeyecekti.

Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu

I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletlerinin Türkiye’ye yönelik savaş politikalarına önemli katkılar sunan Ermeniler,²⁹ savaştan hemen sonra Büyük Ermenistan projesinin inşasına ilişkin ciddi bir beklenti içerisine girdiler.³⁰

uluslararası garanti altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmelerine açık olmalıdır. (Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), 5; *Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1 (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1962), 22; Erol, *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi*, 12.)

28 Öke, *The Armenian Question*, 157.

29 Milli Ermeni Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar tarafından 30 Kasım 1918’de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour’a gönderilen bir mektupta, Ermenilerin İtilaf Devletlerine bağılılıkları nedeniyle savaş esnasında birçok cephede savaştıkları kaydedilerek, savaş esnasındaki Ermeni hizmetlerinden bahsedilmişti. Buna göre Filistin ve Suriye’de İtilaf amaçlarına hizmet edilmiş, Allenby’nin zaferine önemli katkılar sağlanmıştı. Mektupta, Kafkasya’da Rus İmparatorluk Ordusu’nda 150.000 Ermeni’nin bulunduğu ve Bolşevik Devrimi’nden Mondros Mütarekesi’ne kadar Türklere karşı direnen Antranik ve Nazerbekov’un komutası altında 40.000’den fazla Ermeni gönüllüsünün, “Ermeni vilayetlerinin” bir kısmının özgürleştirilmesi mücadelesine katıldığı şeklinde ifadeler vardı. (*The National Archives of United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office, 371 /3405/198498*, National Armenian Délégation to Mr. Balfour, Paris, le 30 Novembre, 1918.) Erivan Ermeni Cumhuriyeti’nin Paris’teki Delegasyon Başkanı Avetis Aharonian tarafından 12 Şubat 1919’da Paris Barış Konferansı Başkanlığı’na iletilen bir memorandumda da, Ermenilerin savaş esnasında İtilaf devletleriyle yapmış olduğu işbirliğinin boyutu hususunda detaylı bilgiler yer alıyordu. (*The Armenian Question Before The Peace Conference*, “A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919,” *The Armenian Review* XXVII, No: 3 (Autumun, 1974): 255-259.) Bunun yanında başkanlığını İngiliz Parlamenter Aneurin Williams’ın yaptığı Londra’daki İngiliz-Ermenistan Komitesi de, Ermenilerin I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleriyle müttefiklik durumları ve bu bağlamda İtilaf savaş amaçlarına katkılarını 1923 yılında yayımladığı “The Case for Armenia” adlı broşürde ayrıntılı bir şekilde kaydetmiş, konuyla ilgili kronolojik tanımlamalarda bulunmuştu. (*The Case for Armenia* (London: The British-Armenia Committee, 1923), 5-7.)

30 Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından bir ay sonra, 30 Kasım 1918’de Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar’dan İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour’a gönderilen bir yazıyla, Ermenilerin savaş esnasında İtilaf Devletlerine yapmış oldukları hizmetler hatırlatılarak, bağımsız ve birleşik Ermenistan’ın kurulmasına yönelik girişimde bulunulmuş, İtilaf Devletleri ve Milletler Cemiyeti’nin himayesinde kurulması gereken Birleşik Ermenistan’ın İngiltere tarafından tanınması talep edilmişti. (*PRO. FO/371/3405/198498*, National Armenian Délégation to Mr. Balfour, Paris, le 30 Novembre, 1918.)

Esasında savaşın son yılı içerisinde Kafkasya’da bağımsız bir *Erivan Cumhuriyeti* oluşmasına rağmen,³¹ bölgedeki demografik yapıyı göz ardı eden Ermeniler, Doğu Anadolu ve Çukurova’nın da Kafkasya’daki bu cumhuriyete eklenmesini istiyorlar, savaş esnasında İtilaf Devletleriyle olan müttefiklik durumlarının³² Büyük Ermenistan projesinin inşasını zorunlu kıldığını düşünüyorlardı.³³

Bununla beraber Paris Barış Konferansı’nda delege bulunduramayacak olmaları, Ermeniler tarafından tepki ile karşılanmış,³⁴ bu durum İtilaf Devletlerinin, bağımsız Ermenistan projesinden vazgeçışı olarak algılanmıştı. Ermenilere göre Ermeni sorununun insan hakları eksenindeki tek çözüm şekli, “*Karadeniz’den Akdeniz’e ulaşan, Trabzon ve Mersin’i de içine alan büyük bir Ermenistan*” kurmaktı.³⁵ Ermeni önderleri tarafından 26 Şubat 1919’da Paris Barış Konferansı’na sunulan siyasi proje, Erzurum merkezli olmak üzere, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesini içine alacak şekilde Karadeniz’den Akdeniz’e kadar ulaşan Büyük Ermenistan projesiydi.³⁶ Bu proje kapsamında, Ermenistan’ın İtilaf Devletleri ve Milletler Cemiyeti’nin koruma ve güvencesi altında yapılandırılması gerekiyordu. Ermenistan için uygulanacak olan manda sistemi 25 yılı

31 PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, “Transcaucasia” memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, 8; “Armenian Independence,” *The Times*, 29 Haziran 1918, 6; Richard G., Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967), 188, 201; Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question* (New York, 1986), 105; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu* (İstanbul: İletişim, 2000), 305; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (Oxford: Philosophical Library, 1951), 123.

32 Aram Raffi, “The Armenian Question,” *The Asiatic Review* XVI, Nos: 45-48, (January-October, 1920): 107.

33 “Greek and Armenian Claims,” *The Times*, 10 Şubat 1919, 5; “Armenia’s Claim for Freedom,” *The Times*, 23 Ocak 1920, 14.

34 Paris’teki konferansta Ermenilerin sürekli olarak delege bulundurmalarına izin verilmemiş, konferansa kabul edilecek milletler listesinde de Ermenistan ismi yer almamıştı. (PRO. FO. 371/3657/9846, Earl of Derby to Earl Curzon of Kedleston, No: 116, January 16th 1919; “The Rights of Armenia,” *The Times*, 30 Ocak 1919, 6.) Bununla beraber Paris’te hazır olarak bulunan iki Ermeni delegasyonunun düşünce ve isteklerini zaman zaman konferansa aktarmalarına müsaade edildi. Paris’te bulunan Ermeni delegasyonunun ilki, Bugos Nubar’ın başkanlığında olan Ermeni Milli Delegasyonu’ydu. İtilaf Devletlerince Ermenilerin temsilcisi olarak resmen tanınan bu heyetten başka Erivan Cumhuriyeti de Avetis Aharonian önderliğindeki bir delegasyonu Paris’e göndermişti. Bu Ermeni delegasyonları önderlerinden Aharonian, Ermenistan Cumhuriyeti’nin taleplerini, altı Osmanlı vilayeti ile Karadeniz’e bir çıkış kapısı olarak ortaya koyarken, Bugos Nubar, Büyük Ermenistan projesi bağlamında Kilikya bölgesine de göz dikmişti. (Hovannisian, *The Republic of Armenia, I*, 257-259; “Constantinople and Armenia,” Interview with H. E. Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review* XVI, No: 2 (April, 1920): 190.) Paris’teki Ermeni delegasyonlarının birbirlerine karşı tutum ve düşünceleri hakkında bkz. Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century* (California, Chico: Scholars Press, 1983), 29-30.

35 PRO. FO. 371/3657/9846, Earl of Derby to Earl Curzon of Kedleston, No: 116, January 16th 1919.

36 *The Armenian Question Before The Peace Conference*, “A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919,” *The Armenian Review* XXVII, No: 3 (Autumun, 1974): 227-259.

geçmemeli, bu süre içerisinde mandater devlet üzerine düşen görevleri³⁷ yerine getirmeliydi.³⁸

Savaş esnasındaki İngiliz-Ermeni askerî işbirliği³⁹ ve İngiliz politik vaatleri⁴⁰ nedeniyle bağımsız Ermenistan projesiyle ilgili sorumlulukların İngiltere'ye ait olduğu düşünülüyordu.⁴¹ Öncelikle kendi çıkarlarını göz önünde bulunduran İngiliz Hükümeti ise Türkiye'den de toprak verilecek şekilde oluşturulması tasarlanan bağımsız Ermenistan yükünün altına girmek istemedi. Savaşın son yılı içerisinde Kafkasya'da ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti dahi 1920'nin ilk aylarına kadar İngiltere tarafından resmen tanınmadı.⁴² İngiltere, savaş esnasında propaganda malzemesi ve askerî güç olarak kullandığı Ermenilerin politik isteklerini, manda sistemi altında Milletler Cemiyeti ve Amerika Birleşik Devletleri'ne havale etmeye çalıştı.⁴³

37 Mandater devletin üzerine düşen görevler şu şekilde kaydedilmişti: Türkleri bölgeden çıkarmak, halkı silahsızlandırmak, katliam, şiddet ve yağma suçlularını cezalandırmak, hükümet tarafından kontrol edilmesi mümkün olmayan bölücü unsurlar ile göçebe kabileleri bölgeden çıkarmak, daha önce bölgeye iskân ettirilmiş olan muhacirlerle Müslüman kolonilerini bölgeden çıkarmak, haremelerde alıkonulan Hristiyan kadınları kurtarmak ve okul, kilise ve manastırlara verilen zararları tazmin etmek. (Gidney, *A Mandate for Armenia*, 82.)

38 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 81-82.

39 *PRO. FO. 371/3284/75611*, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians," Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918.

40 *PRO. FO. 371/3018/237859*, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) No: 5, December 13th, 1917; *PRO. FO. 371/3062/234125*, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis), December 13th, 1917; *PRO. FO. 371/6561/E 14000*, *The Case for Armenia*, The British Armenia Committee, London, 1921, 6-8; Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-1918," *Journal of Contemporary History* 13, Number: 3, (July, 1978): 517-529.

41 1 Ocak 1920'de İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından İngiliz Hükümeti'ne sunulan memorandumda, Lloyd George ve Lord Curzon'un daha önce Avam Kamarası'nda Ermenilerin geleceğine dair vermiş oldukları vaatler hatırlatılarak, Ermeniler tarafından talep edilen toprakların tamamen Türkiye'den ayrılması gerektiği üzerinde durulmuştu. Adı geçen komiteye göre oluşturulacak bağımsız Ermenistan sadece Erivan ve Kars'ı değil en azından Van, Muş, Erzurum, Erzincan ve Karadeniz'de Trabzon'u da içine alacak şekilde tasarlanmalıydı. Öyle ki, Ermenistan'ın denize çıkışı sağlamak çok önemliydi. Bunların yanında Mustafa Kemal Hareketi'nin Panturanist bir çizgide gelişebileceğini düşünen İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu harekete dikkat edilmesi gerektiğini kaydetmişti. (*Armenia and the Turkish Settlement, Memorandum Submitted for the Consideration of H.M. Government by the British Armenia Committee*, London, January, 1920, 1-8; *PRO. FO. 608/272/4*, Memorandum, Submitted for the Consideration of H.M Government by the British Armenia Committee, "Armenia and the Turkish Settlement," January 1st 1920; "Protest Against Turk Suzerainty," *The Times*, 9 Ocak 1920, 14.)

42 *Oriental and India Office Collections (British Library)*, *India Office Records, L/PS/11/168&P 804/1920*, "Armenia; Gratitude for Recognition," Mr. Grundy (Tiflis) to Foreign Office, No: 46, January 25, 1920; "Armenia Recognized," *The Times*, 23 Ocak 1920, 12; Levon Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923, I*, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in History, University of California, Los Angeles, 1992, 19; Gidney, *A Mandate for Armenia*, 208.

43 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 77-78, 80, 90; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, 170-171, 178, 186. Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 71. Esasında İngiltere, Ermenistan mandasını üstlenmekle bazı avantajlar elde edebileceks de, Bolşevizm'in ayaklanan İslâm'la bir araya gelip, İngiliz İmparatorluğu'nu devirmesi ihtimali İngilizleri son derece tedirgin

İngiliz Hükümeti'nin, Ermenistan projesiyle ilgili yükümlülükleri ABD'nin üzerine atmak istemesinin nedeni, stratejik bakımdan önemli ancak ekonomik açıdan değersiz olan bir bölgeyi ABD denetimi altına koyup, kuzeyden Mezopotamya'ya yönelebilecek saldırılara karşı etkin bir tampon oluşturmaktı.⁴⁴ Doğal olarak İngilizlerin dönem itibarıyla Ermenistan mandaterliği bağlamında ABD'ye sempatik göndermelerde bulunmaları⁴⁵ şaşırtıcı değildi. Başbakan Lloyd George, ABD'nin "bu soylu görevi" kabul edeceğine dair herhangi bir kuşku taşımıyordu.⁴⁶

Bununla beraber Paris Barış Konferansı'na sunulan Ermenistan projesi, bazı tartışmalara neden oldu. Paris'teki İngiliz delegasyonu, Ermeni isteklerinin tutarsızlığı yolundaki düşüncelerini açıklamaktan geri kalmamış, Ermenilerin Van dışında hiçbir yerde çoğunluğu oluşturmadıkları, Kilikya'nın tümünde ise toplam 407.000 Ermeni nüfusuna karşılık sadece Adana vilayetinin 420.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu kaydedilmişti.⁴⁷ Askerî uzmanlar da Ermeni iddialarının, devasa askerî yükümlülükler gerektireceğini düşünüyordular.⁴⁸

Bu sorunlarla pek fazla ilgilenmedikleri anlaşılan Ermeniler ise Türkiye'nin doğu, kuzeydoğu ve güneyinde oldukça geniş bir bölgenin anahtarının "güçlü bir devlet koruması altında" kendilerine verilmesini istiyorlardı. Bununla beraber, Ermenilerin göz koydukları Türkiye'nin doğu kesimlerinde çok az İtilaf kuvveti bulunuyordu ve bölgeye asker ve yardım göndermek, hele de bunu kaynakların çok kısıtlı olduğu bir zamanda yapmak, İtilaf Devletleri için

ediyordu. Ayrıca Savaş Bakanlığı'nın tekrarlayıp durduğu gibi geniş bir alana yayılmış olan İngiliz güçleri oldukça zayıflamıştı. 1919 yılının sonlarına doğru İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill, "yabancı ve çapulcu" ırkların menfaatine bölgede bir maceraya girmeyi arzu edilemez olarak niteliyor, İngiltere'nin bu sorumluluğu havale edeceği tek güç olarak yüzler ABD'ye çevriliyordu. (PRO. CABINET. 24/89, G.T. 8292, War Cabinet, "Military Policy in Asia Minor" Memorandum by the Secretary of State for War, 9th October 1919; Margaret Macmillan, *Paris, 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Çeviren: Belkıs Dişbudak, Ankara, 2001, 372.)

44 Laurance Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)* (İstanbul: ODTÜ, 2003), 132.

45 Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919* (Berkeley, Los Angeles, London: University of Californian Press, 1971), 313.

46 MacMillan, *Paris, 1919*, 372.

47 PRO. FO. 371/3657/33779, Lord Derby to Lord Curzon, No: 424, February 27th 1919.

48 PRO. FO. 608/271/4, "General Staff Comments on M. Berthelot's Note of 12.12.19. and the Comments of the Political-Section Thereon," Lieut. Colonel, G.S.M. Gribbon, 10 January 1920; *The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/206/4/14*, "Erzerum and the Western Boundary of Armenia" General Staff War Office, 11.2.1920, B.B Cubitt, (War Office) to Secretary of the Cabinet, 12 February 1920; *HLRO. LG/F/206/3/22*, B.B Cubitt, (War Office) to Secretary of the Cabinet, No: 0152/5381, (M.I.2), 12th February 1920; PRO. WAR OFFICE. 106/64, "The Situation in Turkey, 15th March, 1920," 8-9; PRO. CAB. 24/103, C. P. 1035, "Treaty of Peace with Turkey," Copy of letter from Marshal Foch to Mr. Lloyd George, March 30, 1920; PRO. CAB. 24/103, C. P. 1014, "General Staff Memorandum on the Turkish Peace Treaty," The War Office, 1st April, 1920.

çok ağır bir işti. Ermenistan projesinin açmazları ve beraberinde getirdiği devasa yükümlülükler, dönem itibariyle Milletler Cemiyeti'nin isminin daha fazla ön plana çıkmasına neden oldu.

10 Mayıs 1919'da İngiliz Dışişleri tarafından hazırlanan “*Türkiye ile İtilaf Devletleri Arasında Yapılacak Barış Taslağının IV. Bölümü*”nde detaylandırılan Ermenistan ile ilgili şartlarda da konu kapsamında Milletler Cemiyeti'ne vurgu yapılıyor, Ermenistan'ın, Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altında mandater bir güce devredilerek kurulması kayıt altına alınıyordu.⁴⁹ Adı geçen barış taslağında, Ermenilerin sâkin oldukları vilayetlerin Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında bağımsız bir devlet olarak tesis edileceği belirtilerek, idaresini geliştirme yönünde Ermenistan'a rehberlik ve yardım edecek mandater bir devlet belirleneceği kaydediliyordu. Milletler Cemiyeti adına hareket edecek olan mandater devlet, cemiyete karşı sorumluluk taşıyacak, bölgede bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na ait mal varlıkları Ermenistan Hükümeti'ne devredilecekti. Taslağa göre mandater devlet, Ermenistan'daki gelişim süreci ve şartlar hakkında Milletler Cemiyeti'nin Mandaterlik Komisyonu'na yıllık raporlar sunacak, bu raporların içeriği, ekonomik, politik ve askerî gelişim süreçlerini açıklayacak şekilde düzenlenecekti.⁵⁰

Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Hükümeti, Ermenistan ile ilgili herhangi bir sorumluluk almak istemiyordu. İngiliz siyasasına göre bu konudaki tüm yükümlülük ve sorumluluklar, Milletler Cemiyeti ve/veya ABD'ye düşmekteydi. 20 Ağustos 1919'da Lloyd George'un başkanlığında toplanan İngiliz Savaş Kabinesi'nde de Türkiye'nin geleceği probleminin en iyi çözüm şeklinin, ABD'nin, İstanbul ve “Ermenistan”da⁵¹ bir mandaterlik kabul etmesi

49 PRO. WO. 106/64, BI/4375, Secret, “Sketch of A Draft of Peace Between Turkey and the Allied Governments,” 10.05.1919.

50 PRO. WO. 106/64, BI/4375, Secret, “Sketch of A Draft of Peace Between Turkey and the Allied Governments,” 10.05.1919.

51 Ermenistan ifadesi, konuyla ilgili yabancı arşiv kayıtlarının çoğunda coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Bu noktada Doğu Anadolu bölgesi de yabancı belgelerde genel olarak Ermenistan (Armenia) olarak geçmektedir. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden Rusya Ermenistanı (Russian Armenia), Doğu Anadolu'dan da Türkiye Ermenistanı (Turkish Armenia) veya Batı Ermenistan (Western Armenia) olarak bahsedilir. Belgelerde geçen Birleşik veya Büyük Ermenistan tabirleri ise Rusya Ermenistanı ile Doğu Anadolu ve Kilikya bölgelerini içine alan bir tanımlamadır. Kilikya bölgesi için Küçük Ermenistan (Lesser Armenia) ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. I. Dünya Savaşı'nın son yılı içerisinde Kafkasya'da Erivan merkezli bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti'nin oluşması, yabancı belgelerdeki Ermenistan tanımlamasıyla ilgili kavram kargaşasını hat safhaya taşımıştır. Öyle ki, Kafkasya'daki bu bağımsız oluşum da belgelerde, Ermenistan (Armenia), Ermeni Cumhuriyeti (Armenian Republic) veya Erivan Cumhuriyeti (Erivan Republic) şeklinde değişik tanımlamalarla ifade edilmiştir. Dolayısıyla daha önce Doğu Anadolu bölgesi için kullanılan Ermenistan ifadesi, 1918'den sonra Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti için de kullanılmaya başlanmıştır. Okumalar esnasında bu duruma dikkat edilmelidir. (Tolga Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri, (1912-1923)* (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018), 13.)

olduğu kaydedilmişti.⁵² Esasen dönem itibariyle ABD’de de Ermenistan mandaterliği için duygusal bir eğilim söz konusuydu.⁵³

Ancak İngiltere’nin kendisini Ermeni sorunuyla ilgili yükümlülüklerden soyutlaması da pek mümkün görünmüyordu. Savaş esnasında Ermenilere verilen vaatler, Ermenistan projesi bağlamında İngiltere’yi diğer devletlere nazaran bir kaç adım öne çıkarıyordu. Ermeni lobi ve propaganda faaliyetleri de,⁵⁴ başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerinin tümünü bu konuda bir şeyler yapmaya zorluyordu. Bu hususta 11 Ocak 1920’de barış konferansındaki Fransız temsilcisi Berthelot’tan Paris’teki İngiliz delegasyonuna iletilen bir teklifte, sorun bağlamında yine Milletler Cemiyeti’ne gönderme yapılmış, Kafkasya’daki Ermeni Cumhuriyeti ile “Türkiye Ermenistanı”nın birleşmesiyle oluşacak Ermenistan’ın, Milletler Cemiyeti’nin koruması altında tamamen bağımsız bir cumhuriyet olarak tesis edilmesi önerilerek, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin bu devlete yardım etmekle yükümlü olacağı kaydedilmişti.⁵⁵

Savaş esnasında Ermenilere verilen vaatler, Ermenistan projesi bağlamında İngiltere’yi diğer devletlere nazaran bir kaç adım öne çıkarıyordu. Ermeni lobi ve propaganda faaliyetleri de, başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerinin tümünü bu konuda bir şeyler yapmaya zorluyordu.

Bu noktada İtilaf Devletlerinin yaptıkları ilk iş, Büyük Ermenistan projesini küçülterek, konuyla ilgili sorumluluğu Milletler Cemiyeti’ne yüklemeye çalışmak oldu. 15 Ocak 1920’de İngiliz Dışişleri tarafından Ermenistan için hazırlanan taslak projede, Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti kontrolü altında tamamen bağımsız bir şekilde yapılması gerektiği ifade edilerek, adı geçen devletin sınırları Erivan Cumhuriyeti topraklarını, Erzurum şehri hariç Erzurum vilayetinin doğu bölümünü ve Muş, Bitlis ve Van’ı içine alacak şekilde belirlendi.⁵⁶

52 *PRO. CAB. 23/12, War Cabinet, 619*, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10 Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 A.M. Ermeni Cumhuriyeti’ne yardım misyonu içerisinde İtilaf komiseri olarak 1919’da Kafkasya’ya gönderilen Amerikalı Albay Haskell ise Ağustos ayında Erivan Parlamentosu’nda yapmış olduğu bir konuşmada, barış antlaşması onaylanıp Milletler Cemiyeti oluşturuluncaya kadar Ermenistan’ın mandaterlik sorununun tartışılmayacağını ifade etmişti. (*PRO. FO. 371/3659/135256*, “Tiflis Press Extracts: August 28th, 1919, Colonel Haskell’s Speech in the Erivan Parliament,” A. de Robeck, Constantinople to Foreign Office, 30 September 1919.)

53 Evans, *Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası*, 132.

54 “Greek and Armenian Claims,” *The Times*, 10 Şubat 1919, 5.

55 *PRO. FO. 608/272/4/25*, Berthelot’s Proposal Regarding the Treaty of Peace With Turkey, January 11, 1920.

56 *PRO. FO. 608/272/4/*, Armenia; The Turkish Settlement (Foreign Office Draft, January 15, 1920.)

Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan meselesine resmen dâhil olma süreci, İtilaf Devletlerinin 1920 yılının başlarında bu konudaki tüm sorumlulukları Milletler Cemiyeti'ne havale etmesiyle başladı. 1920'nin ilk aylarında Türkiye ile imzalanacak barış antlaşmasını hazırlamak üzere Londra'da toplanan İtilaf Devletleri, "Büyük Ermenistan" yerine, doğudaki üç vilayeti (Bitlis, Van, Erzurum) içine alacak şekilde Karadeniz'e Trabzon ile açılan daha küçük bir Ermenistan projesini gündeme getirdiler.⁵⁷ İngiliz Hükümeti'ne göre gerek Ermenilerin talep ettikleri tüm bölgelerde gerekse daha küçük bir alanda bir Ermeni Devleti oluşturulması hususunda en önemli görev Milletler Cemiyeti'ne düşmekteydi. İngiliz menfaatleri, bu yükümlülükten kaçmayı gerektiriyordu. Adı geçen toplantıda Lord Curzon, İngiliz Hükümeti'nin, Milletler Cemiyeti garantisi altında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına taraftar olduğunu dile getirmiş, ABD'nin Ermenistan mandaterliğini kabul etme ihtimalinin çok düşük olduğuna dikkat çekerek,⁵⁸ meseleye yönelik en iyi planın, Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti koruması altına yerleştirmek olduğunu kaydetmişti.⁵⁹

Bu politik manevra, savaş esnasında üstlenilmiş olan yükümlülüklerden kurtulmak amacıyla tasarlanmıştı. Savaşta Ermenistan ile ilgili propaganda maksatlı sarf edilen sözler barış masalarında revize edilmiş, menfaat birlikteliğinin ortadan kalktığı noktada İngiliz Hükümeti Milletler Cemiyeti'nin ismini ön plana çıkararak politik bir güncelleme yapmıştı.

Ermenistan'ın sınırlarıyla ilgili karar, 28 Şubat 1920'de Paris'te, Dışişleri Bakanları Konseyi⁶⁰ tarafından deklere edildi. Buna göre Erzincan ve Trabzon Ermenistan sınırları içine alınmamalı; Ermenistan ve Batum Serbest Devleti

57 Londra Konferansı'nda, İtilaf Yüksek Konseyi tarafından 17 Şubat 1920'de yeni ve bağımsız Ermeni devletinin sınırlarını belirleyecek bir komisyon oluşturulmuş, Ermeni delegasyonunun iddialarını dinlemek ve tavsiyelerde bulunmak üzere görev verilen bu komisyonun genel referansları da kayıt altına alınmıştı. Buna göre Ermenistan, bağımsız bir devlet olarak kurulacak, bu devlet, şu anda "de facto" bağımsız Erivan Cumhuriyeti ve bitişiğindeki Türk vilayetlerini kapsayacak, Kilikya'da ise bölgedeki Ermeni gruplarının korunmasına yönelik önlemler alınacaktı. Adı geçen komisyonun İngiliz üyeleri Mr. Forbes Adam ile Albay Gribbon; Fransız üyeleri, M. Fleuriau ve M. Kammerer; İtalyan üyeleri, M. Galli ile M. Nogara; Japon üyeleri ise Mr. I. Yoshida ve Yüzbaşı K. Anno idi. (*PRO. CAB. 24/98, C. P. 663, Cabinet Supreme Council, 17th February 1920, Armenian Commission, Terms of Reference.*)

58 Adı geçen günlerde The Times gazetesinde yer alan bir haberde de bu ihtimal üzerinde durulmuş, ABD'nin mandaterliği reddetmesi halinde bunun Hollanda'ya teklif edilebileceği doğrultusundaki iddialar seslendirilmişti. ("Armenian Mandate for Holland," *The Times*, 27 Ocak 1920, 12.)

59 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VII, 1920*, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury (M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958), 81.

60 Paris Barış Konferansı'na katılan devlet sayısı çok olmakla birlikte konferansı etkileyen ve yönlendiren dört büyük devlet oldu. Bunlar, İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya idi. Bu dört devletin devlet ya da hükümet başkanlarından oluşan Yüksek Konsey, konferanstaki en etkin ve yetkin organdı. Bunun yanında bir de yine bu dört devlet ile Japonya Dışişleri bakanlarından oluşan Beşler Konseyi vardı. Başkan Wilson, Milletler Cemiyeti'nin kurulması ve Versay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Paris'ten ayrılışı, ABD tekrar infirat politikasına döndüğü için bütün kontrol mekanizması İngiltere ve Fransa'ya geçmişti. (Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih, 1789-2012* (İstanbul, 2013), 657, 659.)

arasındaki sınır, bölgede bizzat çalışan Müttefiklerarası komisyon tarafından belirlenmeliydi. Deklarasyonda, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırlara yönelik kararın, bu üç devletin kendi aralarındaki anlaşma sonuçlanıncaya kadar erteleneceği, daha sonra sınırı belirleyecek Müttefiklerarası bir komisyon oluşturulacağı kaydedilmişti. Milletler Cemiyeti Konseyi daha sonra Ermenistan'ı maddi ve askerî açıdan geliştirmek için gerekli materyalleri sağlama yönünde öncülük edecek; yeni devletin hizmetine sunulacak şekilde İtilaf Devletlerince gönüllüler oluşturulacaktı.⁶¹

Dikkat edilirse bu deklarasyonda Kilikya'dan hiç bahsedilmemiş, Erzincan ve Trabzon ise Ermenistan sınırları haricinde tutulmuştu. Bununla beraber Erzurum'un büyük bir bölümü Ermenistan sınırları içerisine dâhil edilmiş,⁶² sınırlar hakkında ayrıntılı bilgi vermekten kaçınılarak bu konudaki tüm sorumluluklar Milletler Cemiyeti'ne havale edilmişti.

Esasında İngiliz Dışişleri de, Ermenistan için Milletler Cemiyeti denetiminde ABD veya başka bir Avrupalı güç tarafından kabul edilecek bir mandaterlik taraftarıydı.⁶³ Bununla beraber ortaya Ermenistan mandaterliğini üstlenecek bir güç çıkmaması, bu konudaki tüm sorumlulukların Milletler Cemiyeti'ne yönlendirilmesine neden oldu. Neticede İtilaf Yüksek Konseyi'nin Londra'da almış olduğu karar doğrultusunda, 12 Mart 1920'de Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne müracaatta bulunularak, konseyden Ermenistan'ın mandaterlik görevini üstlenmesi istendi.⁶⁴ Bu bağlamda Milletler Cemiyeti Başkanı'na iletilmek üzere İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından kaleme alınan yazı⁶⁵ şu şekilde kaydedildi:⁶⁶

61 *PRO. CAB. 24/99, C. P. 759*, "Boundaries of the Armenian State," Decision of Council of Foreign Secretaries and Ambassadors on February 27th, 1920.

62 Erzincan o dönemde Erzurum vilayeti sınırları içerisinde bulunmaktaydı.

63 *HLRO. LG/F/206/4/22*, Foreign Office to Lord Derby (Paris), No: 325, March 12, 1920.

64 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3. Adı geçen teklif hakkında The Times gazetesinde yer alan bir haberde de bazı değerlendirmeler yapılmış; dönem itibarıyla Londra'da bulunan Ermeni önderlerinin, Yüksek Konsey'in bu kararını ve Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti vesayeti altına alınma ihtimalini memnuniyetle karşıladıkları ifade edilmişti. Haberde, teklifin Milletler Cemiyeti'nce kabul edilmesi halinde bunun Ermeniler açısından maddi ve manevi olumlu sonuçları olacağı kaydedilip, Yüksek Konsey'in mandaterlik teklifinin kapsadığı alan bağlamında Ermenistan'ın muhtemel sınırlarıyla ilgili bir tanımlama yapılmıştı. Buna göre adı geçen mandaterlik, şu anda bağımsız olan Erivan Cumhuriyeti topraklarına ek olarak bu topraklara bitişik olan "Türk-Ermeni bölgelerinin" Erivan Cumhuriyeti'ne eklenmesiyle yapılandırılacak, bu bölge Karadeniz vasıtasıyla denize çıkış imkânına sahip olacaktı. Sykes Picot Antlaşması'yla Fransız koruması altına verilmiş olmasından dolayı Kilikya bölgesi bu mandaterliğe dâhil edilmeyecekti. ("Mandate for Armenia; Offered to League of Nations," *The Times*, 1 Nisan 1920, 16.)

65 Adı geçen yazı, Milletler Cemiyeti Başkanı'na iletilmek üzere 12 Mart 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'dan Paris Barış Konferansı İngiliz Delegasyonu Üyesi Lord Derby'ye gönderilmişti.

66 *HLRO. LG/F/206/4/22*, Cypher to Lord Derby (Paris), No: 325, Very Urgent, R., Foreign Office, March 12, 1920, 5 P.M.

“Yüksek Konsey, son oturumlarından birinde, İtilaf Devletlerinin savaş esnası ve sonrasında defaten verdikleri taahhüt ve vaatler gereğince, Ermenistan'ın bağımsız ve özgür bir devlet olarak yapılandırılmasına ilişkin teklifi oy birliği ile kabul etmiştir. Uzunca bir süre bu devletin Milletler Cemiyeti gözetimi altındaki mandaterliğinin, ABD veya herhangi bir Avrupalı devlet tarafından üstlenileceği umulmuştur. Bununla beraber şu ana kadar mandaterlik görevini üstlenecek herhangi bir gücün ortaya çıkmaması nedeniyle Yüksek Konsey, müstakbel Ermeni Devleti'nin Milletler Cemiyeti koruması altında yapılandırılmasını arzu etmekte ve adı geçen durumun hazırlanmakta olan Türk Antlaşması metnine de bu şekilde kaydedilmesini uygun görmektedir.

Yüksek Konsey üyeleri, Ermeni Devleti'nin yapılandırılması ve gelecekteki güvenliği açısından, Milletler Cemiyeti himayesinin/koruyuculuğunun bu safhada yegâne etkin garanti olduğunu düşünmektedir.

Bu şartlar altında Yüksek Konsey, şu anda Paris'te oturum halinde bulunan Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu yükümlülüğü kabul edip etmeyeceğini mümkün olan en kısa zamanda öğrenmek istemektedir.

Bununla beraber adı geçen süreç bağlamında ortaya bazı sorunlar çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Ermenistan'ın bağımsızlığını sürdürebilmesi için yeterli silahlı gücün tedariki meselesi, bir diğeri ise bu devletin gelecekteki ekonomik gelişimini sağlayabilmesi için gereken maddi kaynakların temini sorunudur. Bu sorunlardan/konulardan ilki, özel bir komisyon tarafından titizlikle incelenmiş olup, adı geçen komisyon tarafından hazırlanan rapor konferans [Londra] tarafından kabul edilmiştir.

Şu anda Erivan Ermenileri, 25.000 kişilik bir orduya sahiptir ve bu ordu kısmen önceki Rus ordusunun eğitimli subayları tarafından idare/komuta edilmektedir. Bu ana kodro, gerekli savunma önlemleriyle geliştirilebilir. Onlar [Ermeniler] silah ve teçhizat sağlanması halinde bu gücün 40.000 kişiye yükseltilebileceği hususunda açıklamalar yapıyorlar. İtilaf Devletleri, bu projeyi/külfeti desteklemektedir ve ilk taksitlerin kısa bir süre içinde teslim edilmesi umulmaktadır.

Milletler Cemiyeti Ermenistan'ın genel himayesini/korumasını üstlenmesi halinde zaman ilerledikçe, bu yükümlülüğün yerine getirilmesini maddi açıdan destekleyebilecektir. Milletler Cemiyeti

korumasını talep eden buradaki Ermeni temsilcileri, ısrarlı bir şekilde yabancı subay ve gönüllü yardımı ile askerî ve sivil danışmanlar istiyorlar.

Şu anda bu yeni devletin [Ermeni] sınırlarına ilişkin bir açıklama yapmak uygun değildir. Bununla beraber arzu edilmesi halinde adı geçen konuyla ilgili tüm bilgiler Milletler Cemiyeti Konseyi'ne iletilebilir.

Konferans [Londra] konuyla ilgili diğer işlem ve yazışmalara geçmeden önce Milletler Cemiyeti'nin adı geçen yükümlülükler bağlamında işbirliğini temin etmeyi ummakta ve Doğu'daki barışın tesisi için bu konunun ne kadar önemli olduğunu vurgulama gereği duymamaktadır.”

Milletler Cemiyeti, kendisine iletilen mandaterlik teklifi hakkında Nisan ayı başlarında bir dizi değerlendirme toplantısı yaptıktan sonra⁶⁷ adı geçen teklife yönelik olumsuz bir cevap hazırladı.⁶⁸ Milletler Cemiyeti'nin basında çıkan haberlere de konu olan bu tavrı,⁶⁹ başta İtilaf Yüksek Konseyi ve Ermeni

67 Richard G. Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III, From London to Sévres, February-August 1920* (Berkeley, Los Angeles, London, 1996), 75-76; “League’s Meeting in Paris,” *The Times*, 7 Nisan 1920, 9; “League Council Meeting,” *The Times*, 10 Nisan 1920, 11. Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Léon Bourgeois'in başkanlığında yapılan oturumunda, Ermenistan meselesinin destekleyicisi Yunanistan Başbakanı Venizelos olmuştu. (Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 76.)

68 *League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, (Geneva, 1920)*, 18-21'den naklen Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 76; Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 51.

69 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, “League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League,” Memorandum by the Secretary-General, 3. Anlaşıldığı kadarıyla Milletler Cemiyeti'nin olumsuz cevabı İtilaf Yüksek Konseyi'ne resmen iletilmeden önce, basına konuyla ilgili bazı bilgiler sızdırılmıştı. Öyle ki; *The Times*'in 5 Nisan 1920 tarihli nüshasında göze çarpan bir haber, Milletler Cemiyeti'nin meseleye ilişkin tavrını açıklığa kavuşturuyordu. “*Milletler Cemiyeti ve Ermenistan; Mandaterlik İçin Alternatif Planlar*” başlığı altında kaydedilen haberde, Milletler Cemiyeti Birliği İcra Komitesi'nin, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yapılan mandaterlik teklifiyle ilgili olmak üzere bir memorandum hazırladığı kaydediliyordu. Haber şöyle devam ediyor: “*Memorandumda, bir yandan Milletler Cemiyeti'nin ne bir askerî gücü ne de mandaterlik görevini icra edecek bir finansmanı olduğu kaydedilirken diğer yandan Milletler Cemiyeti'nin bu sorumlulukları üstlenmeyi reddetmesi halinde dünya genelinde cemiyete duyulan güvenin sarsılabileceği ifade edilerek konu hakkında muhtemel üç yöntem öneriliyor: 1) Milletler Cemiyeti, herhangi tarafsız bir devleti mandater olarak atayabilir. Bu devlet, Milletler Cemiyeti'nin doğrudan sorumluluğu altında hareket edecek olan memur, yönetici ve diğer uzmanları sağlayacaktır. İlk yıllarında Ermenistan bütçesinde oluşması muhtemel olan açıkların garanti edilmesi en azından Milletler Cemiyeti'ne üye olan Avrupalı devletlerden talep edilebilir. 2) ABD'de veya başka herhangi bir yerde bulunan gönüllü ve güçlü ajanslar/kuruluşlar Ermenistan için gerekli olan fon ile insan ihtiyacını sağlayabilir. 3) Bu yöntemlerden tatminkâr bir sonuç elde edilememesi halinde, Milletler Cemiyeti Konseyi, zamanı gelince, Ermenistan'a ihtiyaç duyacağı konularda yardım edip, ona tavsiyelerde bulunmak vazifesıyla mükellef bir Cemiyet Komisyonu oluşturabilir. İtilaf Devletleri bir an evvel Milletler Cemiyeti'nin sorumluluğu altına koymak istedikleri toprakların sınırlarını belirleyip, bu sınırlar dâhilindeki kamu düzenini tesis etmek zorundadırlar...*” (“League and Armenia,” *The Times*, 5 Nisan 1920, 7.)

önderleri olmak üzere bu hususta Milletler Cemiyeti'nden beklentileri olan tüm çevreleri rahatsız etmişti.⁷⁰ Bununla beraber Milletler Cemiyeti Konseyi, 11 Nisan 1920'de Paris'te yaptığı oturumda konu hakkında bir memorandum daktilo etmiş, adı geçen memorandum İtilaf Yüksek Konseyi'nin San Remo'da toplantı halinde olduğu esnada⁷¹ İngiliz Dışişleri'ne iletilmiştir:⁷²

“Milletler Cemiyeti Konseyi Tarafından 11 Nisan 1920 tarihli Paris Oturumunda Kararlaştırılan Memorandum:

Ermeni milletinin güvenliği, düzeni ve varlığını koruma altına almayı arzulayan İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi, sınırları ve statüsü şu anda hazırlık aşamasında olan Türk İmparatorluğu ve diğer uluslararası konvansiyonlarla yapılacak Barış Antlaşması ile tayin edilecek bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti'nin inşasına karar vermiştir.

Lord Curzon, 12 Mart tarihli telgrafında, Milletler Cemiyeti'nin, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'ni himayesi/mandası altına almaya razı olup olmayacağını öğrenmek istemiştir.

Londra'daki Ermeni Delegasyonu, genel olarak Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ni koruma şartlarını tanımlamıştır.

Lord Curzon ve Ermeni delegasyonunun bildirimlerinden/ yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla Milletler Cemiyeti'nin, Cemiyet Sözleşmesi'nin 22. Maddesi'nde tanımlanan şartlar uyarınca Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmesi istenmektedir. İtilaf Yüksek Konseyi'nin tekliflerini değerlendiren Milletler Cemiyeti Konseyi'nin buradaki öncelikli kaygısı/ilgisi, Ermenistan'ın bağımsızlığı ile Ermeni topraklarındaki düzen ve emniyetin etkin bir şekilde nasıl temin edileceğini belirlemek olmuştur. Esasen, Milletler Cemiyeti Konseyi, çeşitli badireler atlatıp, medeni dünyanın da ilgi ve sempatisini üzerinde

70 PRO. CAB.29/85, I. C. S. 98, “British Secretary's Notes of A Meeting of the Supreme Council, held at the V. Devachan, San Remo, on Tuesday, April, 20, at 11. a.m; “The Terms to Turkey: Mandate for Armenia,” *The Times*, 21 Nisan 1920, 16; “The Mandate for Armenia,” *The Times*, 22 Nisan 1920, 15.

71 “The Terms to Turkey: Mandate for Armenia,” *The Times*, 21 Nisan 1920, 16.

72 HLRO. LG/F/206/4/22, “League of Nations: Future Status of Armenia,” (A.J. 156. Confidential), Memorandum agreed to by the Council of the League of Nations, meeting in Paris, on April 11, 1920; PRO. CAB.29/85, I. C. S. 98, Confidential, A. J. 156, Supreme Council, League of Nations, Future Status of Armenia, “Memorandum Agreed by the Council of the League of Nations, meeting in Paris, on April 11th, 1920.”; *League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations*, (Geneva, 1920), 21-29 ve *League of Nations, Official Journal* (Geneva, 1920), 85-87'den naklen Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 77; Gidney, *A Mandate for Armenia*, 216.

toplamaş olan bir millete yardım etme dürtü ve arzusuyla hareket etmektedir. Kısacası Cemiyet Konseyi, Ermeni milletinin iddiaları bağlamında İtilaf Yüksek Konseyi ile aynı fikirdedir. Konsey, emniyet ve bağımsızlık esası üzerinde yapılandırılacak olan bir Ermeni devletinin inşasını insanlık adına bir zorunluluk ve dünyanın medeni güçleri üzerine düşen çaba ve özveriye değer bir görev olarak değerlendirmektedir. Cemiyet Konseyi, kendi otorite ve yetkisinin sınırları dâhilinde bu doğrultuda işbirliği yapmak arzusundadır. Diğer yandan Konsey, kendi güç ve sınırının da farkındadır. Bu bağlamda bir devlet olmayan Milletler Cemiyeti, şimdilik bir ordu ve finansmana da sahip değildir. Ayrıca Milletler Cemiyeti'nin Anadolu'daki/Küçük Asya'daki kamuoyu üzerindeki güç ve etkisi, Avrupa'nın daha medeni bölgelerine nazaran sınırlı ve zayıftır. Bunun yanında Milletler Cemiyeti Konseyi, önceki yüzyılda yapılan antlaşmalara Ermenilerle ilgili eklenen maddelerin bir şey ifade etmemesi nedeniyle Ermeni milletinin yaşadığı hayal kırıklıklarını unutmuş değildir. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. Maddesi'ndeki şartların, Milletler Cemiyeti'nin bir mandaterliği kabul edip yönetmesi için tasarlanmadığı görmezden gelinmemelidir. Tersine, adı geçen maddeler, belirli bir güce/devlete verilmiş mandaterliğin icrasının Milletler Cemiyeti tarafından denetlemesini gerektirmektedir. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı kesimleri için belirli güçlere verilen çeşitli mandalara yönelik Milletler Cemiyeti denetimi, cemiyetin bu bölgelerden birine yönelik kendi mandaterlik durumu ile bağdaşmamaktadır. Tüm bu değerlendirmeleri göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti Konseyi, Ermeni milletinin geleceğinin teminat altına alınmasının, Ermenistan'ın mandaterliğini kabule gönüllü bir gücün bulunup, adı geçen mandaterliğin Milletler Cemiyeti'nin manevi desteği ve denetimi altında icrasıyla mümkün olacağını düşünmektedir. Bu durumda cemiyet, 22. Madde'de kayıt altına alınan genel hükümler uyarınca mandaterliğe yönelik denetim görevini yerine getirecektir.

Bununla beraber, İtilaf Yüksek Konseyi'nin bazı ana konulardaki niyetleri/amaçları açık bir şekilde tanımlanmadan önce, herhangi bir cemiyet üyesinin böyle bir mandaterliğe ilişkin sorumluluğu kabul edip etmeyeceğini kestirmek Milletler Cemiyeti Konseyi için zor olacaktır.

1. Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti, harap olmuş bir ülkede güvenliği ve tüm devletler için gerekli olan diğer hizmetleri sağlamak için ciddi bir finansal gelişime ihtiyaç duyacaktır. Bu asli gelişimler olmaksızın, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin tatminkâr şartlar altında tesis edilmesi mümkün değildir.

Milletler Cemiyeti Konseyi, böyle bir mandaterlikle ilgili finansal yükümlülükleri üstlenmesi için cemiyetin bir üyesini Ermenistan mandaterliğini icraya davet etmeyi adil bulmadığı gibi, adı geçen şartlar altında Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesinin de böyle bir mandaterliği kabul etmesine ihtimal vermemektedir.

Milletler Cemiyeti, kendi inisiyatifinde bulundurduğu herhangi bir finansal kaynağa sahip değildir. Cemiyet Konseyi, mandaterlik için gerekli kredinin/borcun Milletler Cemiyeti'ne üye ülkelerden garanti edilmesi hususunda Cemiyet Meclisi'ne teklifte/tavsiyede bulunma eğilimindedir. Cemiyet Konseyi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin konu hakkında vereceği karar belli oluncaya kadar, İtilaf Yüksek Konseyi'nin bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti için geçici bir finansal garanti verip vermeyeceğini öğrenmek istemektedir.

2. Şu anda bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin topraklarının önemli bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun boyunduruğu altında olup, adı geçen bölge Türk ordusunun işgali altındadır. Kendi tasarrufu altında bulunan herhangi bir askerî güçten mahrum olan Milletler Cemiyeti, bu haliyle Türkleri, Ermeni Cumhuriyeti'nin topraklarını tahliye etmeye zorlayacak pozisyonda değildir. Cemiyet Konseyi, İtilaf Devletlerinin, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'na ait olup, şu anda Ermenistan Cumhuriyeti'ne tahsis edilen toprakları, gerektiğinde güç kullanmak suretiyle Ermeni Cumhuriyeti'ne iadeye hazır olup olmadıklarını bilmek istemektedir.

Ermenistan topraklarının Türk birliklerinden arındırılması halinde bile hatırı sayılır bir süre için, mandater gücün kaynaklarını/kapasitesini aşacak şekilde, bölgede askerî bir güce ihtiyaç duyulabilecektir. Cemiyet Konseyi, bu şartlar altında İtilaf Yüksek Konseyi'nin, başka herhangi bir şekilde müdafaa edilebilinceye kadar Ermenistan topraklarını savunmaya hazır olup olmadığı hususunda bilgilendirilmeyi arzu etmektedir.

3. Hiç şüphe yok ki, Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmesi için davet edilebilecek olan Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesi, bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin serbest bir şekilde denize ulaşması için Türkiye ile yapılacak barış antlaşması taslağında herhangi bir düzenlemenin yapıp yapılmadığını bilmek isteyecektir. Bu durum sadece Ermenistan'ın kendi çıkarları açısından değil, Ermeni Cumhuriyeti ile mandater güç arasındaki iletişimin kolaylaştırılması açısından da önem arz etmektedir. Bu yüzden Milletler Cemiyeti

Konseyi, İtilaf Yüksek Konseyi'nin, gelecekte Batum Limanı ile gerek bu limanın gerekse Ermeni Cumhuriyeti'nin toprakları ile Batum arasındaki iletişim hattının korunmasını temin etmeye yönelik alınacak önlemler bağlamında kendisine bilgi verileceğini düşünmektedir.

İtilaf Yüksek Konseyi'nin, adı geçen hususlar hakkında Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne gerekli bilgileri vermesi halinde Cemiyet Konseyi, yukarıda belirlenen/tartışılan şartlar altında Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesinin Ermenistan mandasını kabule hazır olup olmadığı hususunda gayriresmi bir yoklama/inceleme yapmayı üstlenecektir. Bu araştırmanın olumlu bir şekilde sonuçlanması halinde Cemiyet Konseyi, Ermenistan'ın gelecekteki sınırları ve komşu devletlere uygulanacak rejim hakkındaki temel sorunlar bağlamında gerekli bilgileri temin etmek üzere bir an evvel İtilaf Yüksek Konseyi ile iletişime geçmesi hususunda ilgili cemiyet üyesine çağrıda bulunacaktır.

4. Milletler Cemiyeti Konseyi, hâlihazırda Ermeni sorununun çözümüne yönelik en iyi yöntemin, herhangi bir devletin, Ermenistan mandaterliğini kabul etmesi olduğunu düşünmektedir. Böyle bir çözüm, Milletler Cemiyeti Konvansiyonu'nun dayandığı genel diplomatik düzenlemelere uyum açısından da kabul edilebileceği gibi, yeni devletin etkin organizasyonu için diğer herhangi bir plandan çok daha fazla iletken olacaktır. Milletler Cemiyeti Konseyi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin tavsiyesiyle şekillendirilecek böyle bir düzenlemeyi çabuklaştırmak/kolaylaştırmak için elinden geleni yapıp, mandater güç için gerekli olan finansal garantiler bağlamında cemiyet üyelerinin kolektif desteğini elde etmeye çalışacaktır. Hal böyle iken yine de hiçbir devletin Ermeni mandasına yönelik bir sorumluluk almak istememesi de ihtimal dâhilindedir. Bu durumda Milletler Cemiyeti Konseyi, Ermenistan'ın kaderine/geleceğini yönelik ilgisini devam ettirecek, her hâlükârda Ermeni devletinin korunması/himayesi için İtilaf Yüksek Konseyi ile irtibatlı bir şekilde yeni önlemler geliştirilmesi hususunu tartışmayı sürdürecektir.”

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan mandaterliğiyle ilgili bu cevabi yazısında, Milletler Cemiyeti'nin, “statü, kapasite ve hukuksal çerçevesi” nedeniyle Ermenistan mandaterliğini üzerine alıp, bunu icra etmesinin mümkün olmadığı kaydedilip, Ermeni sorununun çıkmazları masaya yatırılmış; bu bağlamda bağımsız Ermenistan'ın kurulması için gerekli olan askerî ve ekonomik yükümlülükler ile bu devletin sınırlarıyla ilgili sorunların çözümüne yönelik somut tanımlamalar yapılmadan önce Ermenistan için mandater bir devlet bulmanın imkânsızlığı üzerinde durulmuştu. Milletler

Cemiyeti'nin bu mandaterliğe yönelik kontrolörlük ve manevi destek durumu, ancak ortadaki sorunların tanımlanması ve mandater bir devletin bulunması halinde söz konusu olabilirdi. Diğer herhangi bir plan veya yöntem uygulanabilir değildi.⁷³

Adı geçen günlerde The Times gazetesinin de Milletler Cemiyeti ve Ermeni sorunu hakkında bir haber derlediği görülüyordu. “*Ermenistan için Manda*” başlığı altında verilen haberde, Milletler Cemiyeti'nin, başta finansal kaynak yetersizliği olmak üzere çeşitli nedenlerden ötürü İtilaf Yüksek Konseyi tarafından kendisine önerilen Ermenistan mandaterliğini kabul etmediği kaydedilmiş, haberin devamında, Ermenistan'ın idaresi için gerekli fonun, Yüksek Konsey veya Milletler Cemiyeti üyelerince ortaklaşa sağlanıp sağlanmayacağı, ayrıca Ermenistan mandaterliğinin üstlenilmesi için gereken gücün miktarının ne olduğu gibi sorular sorulmuş, herhangi bir mandaterin görevi üstlenmesinden önce Ermenistan'ın sınırları ile bu devletin denize çıkışına yönelik kayıtların belirlenmesi gerektiği ifade edilmişti. The Times'a göre Ermenistan mandaterliğinin Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi tarafından üstlenilmesi mümkün görünmüyorsa, Milletler Cemiyeti ile Yüksek Konsey, Ermenistan'da güvenliğin temin edilmesi için gereken diğer muhtemel tasarılar üzerinde çalışmaya başlamalıydılar.⁷⁴

Anlaşıldığı kadarıyla başta İngiltere olmak üzere İtilaf Yüksek Konseyi'nin meseleyi üzerinden atma yolundaki girişimi, Milletler Cemiyeti'nin konuya karşı aldığı pozisyon ile bir kez daha çıkmaza girmişti. Bu durumdan son derece rahatsız olan İtilaf Yüksek Konseyi, “bazı bilinmeyen nedenlerden ötürü” Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan mandaterliği hakkında hazırladığı memorandumun basında yayımlanmasını yasaklayan bir karar dahi almış,⁷⁵ ancak The Times gazetesi yasağa uymayıp, adı geçen memorandumu

73 Ermenistan mandaterliğine ilişkin teklifin tartışıldığı Milletler Cemiyeti Konseyi toplantısına başkanlık eden Léon Bourgeois, Milletler Cemiyeti'nin kendi otoritesinden taviz vermemesi gerektiğini ifade ile cemiyetin, bir devletin sorumluluğunu üstlenemeyeceğini dile getirmişti. İtilaf Yüksek Konseyi mandater bir güç bulmalı ve Türkler Ermenistan'a tahsis edilen bölgelerden çıkartılıp, Ermenistan'a güvenli bir liman sağlanmalıydı. (*League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, (Geneva, 1920), 14-15'den naklen Hovannissian, The Republic of Armenia, Volume: III, 77.*) Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Eric Drummond, Ermenistan mandaterliğini kabul edecek büyük bir devlet bulunmadığı takdirde bu görevin ikinci sınıf bir devlete verilmesini önermişti. (Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 50-51.)

74 “The Mandate for Armenia,” *The Times*, 22 Nisan 1920, 15. Milletler Cemiyeti, Ermenistan'la ilgili bir basın açıklaması da yapmıştı. Burada, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak yapılandırılmasının, medeni dünyanın destek ve sempatisini hak eden bir görev olduğunu düşündüğü kaydedilip, Ermenilerin tarihte katlanmak zorunda kaldıkları felaketlerden bahsediliyordu. (*League of Nations, Fourth Session of the Council, 31'den naklen Hovannissian, The Republic of Armenia, Volume: III, 77.*)

75 “The Armenian Mandate; League's Reply to Supreme Council,” *The Times*, 28 Nisan 1920, 15.

28 Nisan'da olduğu gibi yayımlamıştı. Gazetenin buradaki amacı, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Ermenistan mandaterliğini "sudan sebeplerle" reddettiğine ilişkin muhtemel kamuoyu algılamalarını ortadan kaldırmak ve meseleyi Milletler Cemiyeti'ne havale etmek isteyen İtilaf Devletlerini Ermeni sorunuyla ilgili yükümlülükleriyle yüzleştiren, sorunun çıkmazlarını kamuoyu ile paylaşmaktı.⁷⁶

Gelişmelerin bir sonraki durağı, 1920 yılı Nisanı'nda toplanan San Remo Konferansı oldu.⁷⁷ Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan mandaterliği hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne ilettiği sorunların da ele alındığı konferansta, konuyla ilgili yükümlülüklerden kaçma noktasında ABD eksenli bir tavır geliştirilmiş, konferans esnasında İtilaf Yüksek Konseyi tarafından Milletler Cemiyeti'ne cevabî bir yazı gönderilmişti.

Konferansın 20 Nisan 1920 tarihli oturumunda sözü Ermenistan sorununa getiren İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan mandaterliği hakkında daha önceki görüşlerini özetledikten sonra cemiyetin, "*kurulacak Ermenistan'a eklenmesi tasarlanan yeni toprakları Ermeni Devleti'nin denetimine sokmak için İtilaf Devletlerinin güç kullanıp kullanmayacağı*" yönündeki sorusunu Yüksek Konsey'e aktarmış⁷⁸ ve konu hakkında kendi düşüncelerini ifade etmişti. Curzon'a göre Milletler Cemiyeti'nin bu sorusu cevaplanmadan önce Ermenistan'ın yeni sınırları için gereken yükümlülükler hakkında askerî danışmanlardan bilgi alınması gerekiyordu. Curzon, şu anda konuyla ilgili tüm sorunların spekülasyondan ibaret olduğunu düşünüyor, Anadolu'da karşılaşılabilecek güçlükleri önemsemez görünüyordu. Ermenilerin 20-30 bin kişilik bir kuvvete sahip olduğunu ifade eden İngiliz Dışişleri Bakanı, Norveç'in Ermenistan mandaterliğini üstlenmesi ve Ermeni kuvvetlerinin Avrupalıların yardımı ile donatılması halinde Ermenistan sınırının pekâlâ savunulabileceği kanaatindeydi.⁷⁹

76 "The Armenian Mandate; League's Reply to Supreme Council," *The Times*, 28 Nisan 1920, 15.

77 Türkiye ile yapılacak barış şartlarının tasarlandığı 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleşen görüşmelerde İngiltere adına Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon bulunurken, Fransa adına Paris'teki Fransız Konseyi Başkanı M. Millerand ve M. Berhelot, İtalya adına ise Başbakan Signor Nitti yer aldı. Ermeni önderleri Bugos Nubar ve Aharonian ise görüşmelerin 22 ve 23 Nisan günlü oturumlarında hazır bulundular. (*Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VIII, 1920*, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958, Proceedings of the Conference of San Remo, April 18-26, 1920, 1-252.)

78 Adı geçen soru, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 11 Nisan tarihli memorandumunda kayıt altına alınmış, 14 Nisan'da İtilaf Yüksek Konseyi'ne iletilmişti.

79 *DBFP, VIII*, "British Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Council held at the Villa Devechan, San Remo, on Tuesday, April 20, 1920, at, 11 a.m.," 46-48.

Ermenistan adına herhangi bir yükümlülük altına girmeden önce maliye uzmanlarına danışılması gereği üzerinde duran Lloyd George ise Ermenistan'ın desteklenmesi için gereken kuvvet bağlamında İngiliz İmparatorluğu'nun herhangi bir yardımda bulunamayacağını ifade etmişti.⁸⁰ Ermenistan meselesi için ABD veya Milletler Cemiyeti'ne müracaattan başka bir seçenek olmadığını belirten Lloyd George, Yüksek Konsey'e konu ile ilgili iki öneri sundu. Bunlardan ilki, herhangi bir karar almadan önce Başkan Wilson'un kendilerine yardım edip etmeyeceğini öğrenmeye çalışmak, diğeri ise zaman kazanarak mandater bir devlet olanağının araştırılması için adı geçen toprakları Milletler Cemiyeti'nin koruması altına koyup, cemiyete iki yıl içerisinde bu bölgelerin hangi devlete verileceğini kararlaştırma hakkı vermektir.⁸¹

Uzun süren tartışma ve görüşmelerden sonra Ermenistan mandaterliğini üstlenmesi için Başkan Wilson'a müracaatta bulunulmasına karar verildi. ABD, mandaterliği kabule razı olmazsa, Başkan Wilson'dan Ermenistan sınırlarının çözümüne yönelik arabuluculuk yapması istenecekti. Konferansta, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasının Ermenistan ile ilgili maddesi ise şu şekilde tasarlandı: *Türkiye ve Ermenistan, aralarındaki sınır anlaşmazlığı konularında ABD Başkanı'nın hakemliğini ve alacağı kararları kabul edecekler. Erzurum, Trabzon Van ve Bitlis sorunları ve Bağımsız Ermenistan'ın denize çıkış noktalarında ABD'nin düşüncelerine uyulacaktır. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan sınırları ise Yüksek Konsey tarafından belirlenecektir.*⁸²

San Remo'da alınan karar doğrultusunda, 26 Nisan 1920'de, Başkan Wilson'a Ermenistan mandaterliği ve sınırları belirleme görevi teklif edildi.⁸³ Aynı gün, Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan mandaterliği hakkında İtilaf Yüksek Konseyi'ne yönelttiği sorulara da San Remo'dan bir cevap gönderilmiş,⁸⁴ adı geçen cevabı yazı şu şekilde kaleme alınmıştır:⁸⁵

80 DBFP, VIII, 49.

81 DBFP, VIII, 113.

82 PRO. CAB. 24/104, C. P. 1170, "Treaty of Peace with Turkey, Armenia," Hotel Royal, San Remo, 25th April, 1920.

83 HLRO. LG/F/206/4/22, Despatch to President Wilson, Approved by the Supreme Council at San Remo on April 26, 1920; Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties, II*, London, 1938, 1325-1326. Bir gün sonra The Times'ta yer alan bir haberde, Başkan Wilson'un, Ermenistan mandaterliğine sıcak baktığı ifade edilmekle birlikte ABD Senatosu'nun muhtemel tavrı hakkında karamsar bir tablo çiziliyordu. ("Armenian Mandate: Mr. Wilson Favourable But Congress Hostile," *The Times*, 27 Nisan 1920, 15.)

84 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3; *League of Nations, Fourth Session of the Council, (Geneva, 1920)*, 26-29 ve *Procès-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, (Geneva, 1920)*, 148-159'dan naklen Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 90.

85 HLRO. LG/F/206/4/22, "Reply to the League of Nations," (Approved by the Supreme Council, sitting at San Remo on April 26, 1920. I.C.P. 109 (2)); HLRO. LG/F/206/4/23, "Armenia, Reply to the League of Nations," Confidential, A.J. 185, San Remo, 26th April, 1920.

“Milletler Cemiyeti’ne Cevap:

San Remo’da toplanan İtilaf Yüksek Konseyi, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin, Milletler Cemiyeti’nin Ermenistan’ın geleceğini güvence altına alma noktasında işbirliği yapmaya istekli olduğuna ilişkin 11 Nisan tarihli memorandumunu memnuniyetle almış bulunmaktadır...

Yüksek Konsey, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından ileri sürülen çeşitli sorunlara değinmeden önce Cemiyet Konseyi tarafından kaleme alınan memorandumun ilk bölümünde göze çarpan bazı yanlış algılamaları düzeltme ihtiyacı hissetmektedir. İtilaf Hükümetlerinin, Milletler Cemiyeti Konseyi’ne yaptığı başvurudaki niyeti, Milletler Cemiyeti’nden kendi başına bir mandaterliği üstlenmesini istemek değil, bağımsız bir Ermeni Devleti’nin inşa sürecinde Milletler Cemiyeti’nin vereceği destek ve yapabileceği yardımın boyutu hakkında fikir sahibi olmaktı. İlgili memorandumda da kaydedilmiş olduğu üzere, Milletler Cemiyeti’nin bir devlet olmayıp, şimdilik bir ordu ve finansmana sahip olmadığı anlaşılmaktadır. İtilaf Yüksek Konseyi de adı geçen görevin en iyi şekilde icrasının, Ermenistan mandaterliğini kabul etmek isteyen cemiyet üyesi bir devlet veya başka herhangi bir gücün bulunmasıyla mümkün olacağı noktasında Cemiyet Konseyi ile hemfikiridir.

Görüleceği üzere Yüksek Konsey, bu görüş doğrultusunda yönlendirilmekte ve esasında bu doğrultuda son bir çaba sarf edilmeden bu misyonun başarısızlıkla sonuçlanabileceğini düşünmektedir. Müracaat edilebilecek kaynakların değerlendirilmesinde, sadece doğal kapasitesi açısından değil, önemli ölçüde son altı yılda meydana gelen olaylardan diğer İtilaf güçlerinden daha az etkilenen/yıpranan bir ülkenin, açık bir şekilde ön plan çıktığı belirtilmektedir. ABD’nin kaynakları nispeten örselenmemiş/zarar görmemiş olup, ABD’nin Ermeni davasına yönelik sempatisi de sürekli bir şekilde dile getirilmiştir.

Bu değerlendirmeler Yüksek Konseyi, Başkan Wilson’a müracaat hususunda harekete geçirmiştir. Barış Konferansı esnasında birçok kez Ermenistan mandaterliğinin ABD tarafından üstlenilebileceği dile getirilmiş olmasına rağmen şimdiye kadar bu konuda kesin/belirli bir teklif veya reddiye söz konusu olmamıştır. İtilaf Yüksek Konseyi şu anda bu doğrultuda bir adımın atılması gerektiğini düşünmektedir. 25 Nisan tarihli oturumda şu kararlar alınmıştır:

a. ABD'nin, Türkiye ile yapılacak barış antlaşması taslağının III. Bölüm V. Kısmında izah edilen sınırlar dahilinde, Ermenistan mandaterliğini kabul etmesi için Başkan Wilson'a müracaatta bulunmak.

b. ABD Hükümeti'nin mandaterlik konusundaki cevabı ne olursa olsun, ABD Başkanı'ndan, aşağıdaki taslak maddede ortaya koyulduğu üzere, Ermenistan'ın sınırları hususunda arabuluculuk/hakemlik yapsamasını istemek.

c. Barış antlaşmasında yer alacak olan Ermenistan maddesini şu şekilde kaydetmek:

Türkiye, Ermenistan ve diğer taraf devletler, Türkiye ile Ermenistan arasındaki Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerindeki sınır meselesi anlaşmazlıklarında ABD Başkanı'nın hakemliği ile sınırlar konusunda vereceği kararı, ayrıca yine ABD Başkanı'nın, bağımsız Ermenistan devletinin denize çıkışıyla ilgili belirleyeceği herhangi bir şartı/kaydı kabul etmeye razı olur.

Arabuluculuk/hakemlik sonlanıncaya kadar Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırlar şu anki haliyle kalacaktır.

Üç Kafkas devletinin sınırlar konusunda kendi aralarında bir anlaşmaya varamamaları halinde, Ermenistan'ın kuzey ve doğu sınırları, yani Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınırlar, Yüksek Konsey tarafından Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırlar ile aynı anda belirlenecektir.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin konu hakkında tam anlamıyla bilgilendirilebilmesi amacıyla bu bağlamda Başkan Wilson'a gönderilen notanın bir sureti buraya eklenmiştir.

Milletler Cemiyeti Konseyi, adı geçen nota ve Yüksek Konsey karar metninden anlayacağı üzere, hâlihazırdaki aşırı yükümlülükleri nedeniyle, silah ve cephane göndermek dışında Ermenistan'a yardım etmeleri mümkün olmayan İtilaf Devletleri, Ermenistan'ın acil ihtiyaçlarını ve gelecekteki beklentilerini karşılayacak şekilde sınırlarını belirlemede büyük güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Esasında ABD'nin, Ermenistan mandaterliğini kabul edip etmeyeceği, etmemesi halinde ise sorunun çözümüne yönelik ne tür bir katkı sağlayacağı belli oluncaya kadar sorunun gerçek çözümüne ilişkin bir karar vermek mümkün değildir.

Bu şartlar altında Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 11 Nisan tarihli memorandumunda ön plana çıkardığı üç spesifik konuya kesin bir cevap verme durumu da ötelenmek/ertelenmek zorundadır.

İtilaf Yüksek Konseyi, Başkan Wilson'un adı geçen konudaki cevabı alınır alınmaz ilgili cevabı vakit geçirmeksizin Cemiyet Konseyi'ne iletecek ve konuya yönelik müstakbel hareket tarzı buna göre belirlenecektir. San Remo, Nisan 26, 1920."

Anlaşıldığı kadarıyla Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenmesi hususunda Mart ayında Milletler Cemiyeti'ne yaptığı teklifi unutmış olan İtilaf Yüksek Konseyi,⁸⁶ mandaterliği kabul etmeyen Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, sorunun çözümüne ilişkin netleştirilmesini istediği hususların tümünü, sınırlar ve mandaterlik meselesini ABD'ye havale edip, ondan gelecek cevaba göre yanıtlayacak bir formüle bağlamıştı. Dönem itibariyle askerî çevreler ise Ermenistan ile ilgili ABD ve Milletler Cemiyeti'ne yapılan müracaatların sonuçsuz kalacağını düşünüyorlardı.⁸⁷

Paris'teki görüşmeler esnasında, ABD'nin tüm Türkiye'nin mandaterliğini üstleneceği, böylelikle Ermenistan sorununun da halledileceği sanılıyordu.⁸⁸ Bölgedeki Amerikan misyonerleri ve yardım teşkilatlarının da bu hususta oldukça arzulu oldukları fark edilmişti.⁸⁹ 14 Mayıs'ta, Ermenistan sorunu Dörtler Konseyi'nin önüne geldiğinde, Başkan Wilson'un, Ermenistan sınırlarına ilişkin arabuluculuk görevini kabul edip,⁹⁰ mandaterlik görevine de "göz kırpması" en çok Lloyd George'u sevindirdi. İngiliz Başbakanı,

86 İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Ermenistan mandaterliği hususunda 12 Mart'ta Milletler Cemiyeti'ne yapmış olduğu açık teklif, Nisan ayının ilk günlerinde The Times gazetesince de kayıt altına alınmış, bu bağlamda gazetenin 1 Nisan 1920 tarihli nüshasında yer alan bir haberde, İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Ermenistan mandaterliğini Milletler Cemiyeti'ne önerdiği ifade edilmişti. ("Mandate for Armenia; Offered to League of Nations," *The Times*, 1 Nisan 1920, 16.) Neticede Yüksek Konsey'in 26 Nisan günlü yazısında bu hususu inkâr etmesi son derece manidardı.

87 *PRO. CAB. 23/21, Cabinet 24(20)*, Conclusions of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1, on Wednesday, May 5, 1920, at 12 Noon.

88 Lloyd George, Başkan Wilson'un en azından Ermenistan ile Boğazların mandaterliğini üstleneceğini umuyordu. (MacMillan, *Paris, 1919*, 369.)

89 Robert L. Daniel, "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927," *The Mississippi Valley Historical Review* 46, No: 2, (September, 1959): 259-260. Ermeniler, Kafkasya'daki İngiliz işgali süresince kendilerini güvende hissetmişlerdi. Ancak İngilizlerin bölgeden ayrılacak olması ve Fransızların da Kilikya'da başlarının derde girmesi, Avrupalı müttefiklerin Ermenistan yükünden kurtulmak için sorunu ABD'ye havale etmelerini kaçınılmaz kılıyordu. Onların bu politikaları, Amerikan misyonerlerinin Ermeni yanlısı propagandalarıyla da örtüşmekteydi. (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, 168.)

90 Wilson, sınırlara ilişkin hakemlik görevini kabul ettiğini 17 Mayıs'ta açıklamış, 24 Mayıs'ta da mandaterliğin kabulü hususunda Senato'ya müracaatta bulunmuştu. (Gidney, *A Mandate for Armenia*, 221.)

Amerikalıların “soylu bir görevi” kabul etmesinden ötürü oldukça rahatlamış görünüyordu.⁹¹

Ermenistan için ABD mandaterliği konusu, bir gün sonra (15 Mayıs) Roma’da toplantı halinde olan Milletler Cemiyeti Konseyi’nce de değerlendirildi.⁹² Görüşmeler esnasında Ermenistan ile ilgili sorunlar hakkında Milletler Cemiyeti Konseyi ile İtilaf Yüksek Konseyi arasında cereyan eden tartışmalara değinilmiş, bu bağlamda Ermenistan’ın geleceğinin sadece tek bir devlet tarafından güvence altına alınabileceğine vurgu yapılarak, İtilaf Yüksek Konseyi’nin hâlihazırda ABD Başkanı’na açık bir çağrıda bulunduğu ifade ile Wilson’un teklifi kabul etmesi halinde Ermenistan için olumlu gelişmelere kapı açılacağı, netice itibariyle gelişmelerin memnuniyet verici olduğu kaydedilmişti. Toplantının sonunda ikinci muhtemel alternatife de değinilmiş, Ermenistan mandaterliği hususunda ABD’ye yapılan teklifin sonuçsuz kalması halinde, soruna tatminkâr bir çözüm bulmak için Cemiyet Konseyi ile İtilaf Yüksek Konseyi arasındaki görüşmelerin devam edeceği vurgulanmıştı.⁹³

Esasında fizibilite ve değerlendirmelerde bulunmak üzere Başkan Wilson tarafından bölgeye gönderilen heyetler⁹⁴ de, Yakın Doğu’daki durum hakkında gerçekçi yaklaşımlarda bulunup, mandaterlik görevinin oldukça ağır sorumluluklar gerektireceğini ifade etmişlerdi.⁹⁵ Bununla beraber İtilaf Devletlerinin Ermeni sorunundan kurtulmak yolunda sorunu havale edecekleri tek güç hâlâ ABD idi.

Adı geçen günlerde Paris’teki Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Mösyö Aharonian da siyasi temaslarını hızlandırmış, 13 Mayıs 1920’de, dönem itibariyle Roma’da toplantı halinde bulunan Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanlığı’na gönderdiği bir yazıyla, Ermeni Cumhuriyeti’nin Milletler Cemiyeti’ne üye olarak kabul edilmesi hususunda konseye başvuruda bulunmuştu. Adı geçen başvuru telgrafı iki gün sonra gereğinin yapılması kaydıyla Cemiyet Genel Sekreterliği’ne iletilmiş, aynı gün Genel Sekreterlik’ten Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Mösyö Aharonian’a gönderilen cevapta ise Cemiyet Sözleşmesi ekinde ismi geçmeyen ülkelerin

91 MacMillan, *Paris, 1919*, 372; Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations,” 260.

92 Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 120.

93 “The League and Armenia; Councils View on U.S. Mandate,” *The Times*, 17 Mayıs 1920, 13.

94 King-Crane ve General Harbord Heyetleri

95 “Report of the American Section of the International Commission on Mandates in Turkey,” *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, Vols., 13, Washington, 1942-47, XII, 841-848, Belgeden Aktaran; Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations,” 261; Major General James G. Harbord, “Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919,” *Senate Documents, 66. Congress, 2. Session*, Document No: 266, 1-29.

cemiyet üyeliğine kabulüne sadece Cemiyet Meclisi'nin karar vereceği ifade edilmişti.⁹⁶ Aharonian, Ermeni Cumhuriyeti'nin adı geçen husustaki taleplerini Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na birkaç ay sonra iletilecekti.⁹⁷

Bu arada İtilaf Yüksek Konseyi'nin San Remo'dan yaptığı teklif uyarınca⁹⁸ Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevini kabul eden Başkan Wilson, 24 Mayıs 1920'de Ermenistan mandaterliği için Senato'ya müracaatta bulunmuş,⁹⁹ ABD Senatosu'nun, Mayıs ayının sonlarında Ermenistan mandaterliğini reddetmesi,¹⁰⁰ İtilaf Devletlerinin tüm planlarını alt üst etmişti.¹⁰¹ İtilaf

96 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General. Milletler Cemiyeti'ne iki türlü üyelik biçimi vardı. Bunlar aslı üyelik ve sonradan üyelikti. Aslı üyeler, Paris'te yapılandırılan barış antlaşmalarını hazırlayan devletler ve dominyonlardı ki, bunların sayıları 32 idi. Bunlara ek olarak Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin ekinde isimleri kaydedilen bazı devletler de Versay Antlaşması'nın yürürlüğe girişinden itibaren 2 ay içerisinde sözleşmeyi kabul etmek suretiyle cemiyete aslı üye olmuşlardı. Cemiyete sonradan üyelik ise Konsey'in önerisi ve Meclis'in 2/3 olumlu oyu ile oluyordu. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 111.)

97 Cemiyete üyelik hususundaki Ermeni talepleri, Cemiyet Başkanlığı'na 25 Eylül'de iletildi.

98 Ermenistan'ın sınırlarını belirleme ve mandaterlik yönünde ABD Başkanı'na iletilen teklif, bütün mandaterlikleri kontrolü altında bulunduracak olan Milletler Cemiyeti'nden değil, San Remo'daki Yüksek Konsey tarafından yapılmıştı. (Philip Marshall Brown, "The Mandate Over Armenia," *The American Journal of International Law* 14, No: 3, (July, 1920): 396.)

99 "U.S Mandate for Armenia," *The Times*, 25 Mayıs 1920, 10. The Times, bu haberde iyimser değerlendirmelerde bulunmuştu. Başkan Wilson'un, Türk Antlaşması'nda yer aldığı üzere Ermenistan'ın batı ve güney sınırlarını belirlemeyi zaten kabul etmiş olduğu ifade edilen haberde, Wilson'un şimdi Ermenistan mandaterliği için Senato'nun onayına başvurduğu belirtilmişti. Aynı haberde, haklarında çeşitli tartışmalar yapılan Ermenilerin, başlarının Türk Milliyetçileriyle belada olduğuna da vurgu yapılmış, Mustafa Kemal partizanlarının Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'ni güneybatıdan tehdit etmeye başladıkları ifade edilmişti. Bununla beraber The Times, bir gün sonraki haberinde Harbord Raporu'ndaki maliyet rakamlarına atıfta bulunarak, ABD Senatosu'nun muhtemel kararı bağlamında olumsuz bir resim çizmiş, Ermenistan mandaterliğinin reddedilebileceğini kaydetmişti. ("A Hostile Senate," *The Times*, 26 Mayıs 1920, 11.)

100 PRO. FO. 371/4965/E 15106, "Admission of Armenia to League of Nations," November 16th 1920; "Mr. Wilson and the Senate, Knox Resolution Vetoed, Armenian Mandate Rejected," *The Times*, 28 Mayıs 1920, 12. Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 120. Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nce hazırlanan bir memorandumda, ABD Senatosu'nun, Ermenistan mandaterliğini kabul etmediğini açıkladığı tarih 31 Mayıs 1920 olarak kaydedilmektedir. (PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General.) Ermenistan mandaterliği hususunda ABD Senatosu'nda yapılan görüşme ve tartışmalar için bkz. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization* (Berkeley, Los Angeles, London, 1996), 15-24; Gidney, A Mandate for Armenia, 222-240.

101 Brown, "The Mandate Over Armenia," 396; Barbara Jean Keller, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, Master's Thesis, California State College, 1969, 118. The Times gazetesi, ABD Senatosu'nun kararıyla ilgili kritiklerini ilerleyen günlerde de İngiliz kamuoyuna aktarmaya devam etti. The Times'a göre ABD Senatosu'nun Ermenistan mandaterliğini reddetmesinde General Harbord Raporu etkili olmuştu. Başkan Wilson'un, Ermenistan mandaterliği hususunda ABD Senatosu'na yaptığı öneri, 12 evete karşı 62 hayır oyu ile reddedilmiş, Senatör Hitchcock'un, Ermenilerin yurtlarına döndürülmeleri için 50 milyon dolar borç verilmesi önerisi de aynı şekilde 34'e karşı 41 oyla karşılık bulmamıştı. Times'a göre bu manzara Demokratlar için utanç verici bir durumdu. ("Hostility to Armenian Mandate," *The Times*, 3 Haziran 1920, 15.)

Devletlerini teselli eden tek şey, Wilson'un, Ermenistan'ın sınırlarına ilişkin hakemlik görevini kabul etmiş olmasıydı.¹⁰²

ABD Senatosu'nun mandaterliğe ilişkin olumsuz kararı, İngiltere'den daha çok Ermenileri telaşlandırmış, 1920'nin Temmuz ayı sonlarında İngiltere'yi ziyaret eden Eski Ermenistan Başbakanı Mösyö Hatisyan, ilginç önerilerde bulunmuştu. ABD ve Avrupa'daki Ermeni zenginlerinden 20 milyon dolar yardım toplayacak olan Hatisyan, bu paranın yarısının, Türk vilayetlerinin işgali için gerekli askerî harcamalara aktarılacağını, diğer yarısının ise Ermenistan'ın geliştirilmesi ve yeniden organizasyonu için kullanılacağını ifade etmekteydi. Trabzon'dan İngiliz donanması ile desteklenen Ermeni güçlerinin, Anadolu'daki Yunan operasyonlarıyla eşzamanlı olmak üzere Türk vilayetlerini işgal için harekete geçmesi gerektiğini ve zamanın bunun için son derece elverişli olduğunu düşünen Hatisyan, Başkan Wilson'un Ermenistan sınırlarına ilişkin kararını bir an önce açıklaması için de İngiliz Hükümeti'nin bir şeyler yapmasını istiyordu.¹⁰³ Ermeniler tarafından agresif bir tutum sergilenmesine sıcak bakmayan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Başkan Wilson'un kararından önce Türk vilayetlerini Ermenistan'a dahil etme girişimini onaylamamış, bunu vakitsiz bir hareket olarak nitelemişti.¹⁰⁴

ABD Senatosu'nun kararı, Ermenistan'a ilişkin tüm beklentileri askıya almışken, İtilaf Devletleri, San Remo'da şekillendirdikleri barış şartlarını Osmanlı Hükümeti'ne iletiler. 10 Ağustos 1920'de Sultan Hükümeti'yle yapılan Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti ölüme mahkûm edildi. Sevr

102 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3. ABD Başkanı Wilson'un, Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevini kabul ettiğine ilişkin cevap yazısı, İtilaf Yüksek Konseyi'nin temsil eden güçlere iletilmek üzere 17 Mayıs 1920'de Paris'teki ABD Büyükelçisi'ne gönderilmişti. (*PRO. FO. 371/4965/E15131*, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1:"Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," 4 in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No.3578, Dated: 1.12.1920, Received: 3.12.1920.)

103 *PRO. FO. 371/4958/E9127*, "M. Khatissian's Views on Armenia," Minute by Mr. Osborne, Eastern Department, July 19, 1920.

104 *PRO. FO. 371/4958/E9127*, Foreign Office to War Office, 6 August 1920. Ermeni Hükümeti'nin, Türk topraklarının İtilaf güçleri yardımıyla işgali yönündeki teklifi İngiliz askerî çevrelerince de olumlu karşılanmamıştı. General Milne, böyle bir girişimi pratik bir yöntem olarak görmediği gibi, Savaş Bakanlığı'ndan Foreign Office'e gönderilen yazıda da, Ermenistan'ın sınırlarının henüz belirlenmemiş olduğu, ayrıca Ermenistan'ın askerî imkân ve kaynaklarıyla durumu karşılayacak yeterlikte olmadığı ifade ediliyor, kısaca böyle bir girişim arzu edilmez bulunuyordu. (*PRO. FO. 371/4959/E10728*, Commander Luke to Earl Curzon, No: 258, Tiflis August 12, 1920; *PRO. FO. 371/4958/E9794*, "Proposed Armenian Advance," War Office to Foreign Office, 11th August 1920.)

Antlaşması'nın Ermenistan ile ilgili VI. Bölümü'nde yer alan 6 madde (88-93. Maddeler) antlaşmaya San Remo'da belirlendiği üzere geçmişti. Genel çizgileriyle Türkiye, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacak, Ermenistan'a tahsis edilecek bölgelerin belirlenmesinde ABD'nin vereceği karar geçerli olacaktı.¹⁰⁵

Dönem itibariyle Türkiye ve Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler ise Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldıracak gibiydi. İtilaf Devletlerinin Sevr'de, Türkiye topraklarından bir bölümünü de içine alacak şekilde bağımsız bir Ermenistan tasarımlarına rağmen, Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti, kuzeyde Bolşevik tehdidi, güneyde ise Türk Milliyetçilerinin direnci ile karşı karşıya kalmıştı. Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın yükünü hangi gücün taşıyacağı ise belli değildi. Dahası, Sovyet Rusya ile Türk Milliyetçileri arasında emperyalizme karşı filizlenmiş olan stratejik işbirliği, İngiltere'nin kâbuslarından birinin gerçeğe dönüşmesi anlamına geliyordu. Bu kâbusa bir an evvel son vermek isteyen İngiltere, Sevr şartlarını reddeden TBMM Hükümeti'ne karşı askerî güç olarak Yunanistan piyonunu ileri sürdü.¹⁰⁶

Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti'ne üye yapmak suretiyle, Cemiyet Sözleşmesi'nin 10. Maddesi uyarınca Ermeni Devleti'nin dış saldırılara karşı toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını cemiyetin koruma ve garantisi altına sokmak isteyen Ermeni önderleri ise Ermeni Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği hususunda daha önce başlattıkları girişimleri sonuçlandırmak için Milletler Cemiyeti Başkanlığı ile iletişime geçtiler.

Bu süreçte Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın kaderini 1920 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan Türk-Ermeni Savaşı¹⁰⁷ belirledi. Ermenistan'ın geleceği sorunu da savaş esnasında daha çok Milletler Cemiyeti oturumlarında ele alındı.

105 *Traité Entre Les Puissances Alliés et Associées et la Turquie Signé Le 10 Aout 1920, A Sevres, Texte Français, Anglais et Italien*, 190-191; *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2; Annex 2, 5; Peace Treaty Between the Allied and Associated Powers and Turkey, Signed at Sevres on August 10th, 1920.

106 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 2 (İstanbul, 1999), 512.

107 Yunanlıların Batı'da oynadıkları rolü Doğu'da Ermenilerin oynayacağını düşünen ve Sevr Antlaşması'nın Ermenistan ayağını kırmayı amaçlayan Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki BMM, 1920 yılı Eylülü'nün sonlarına doğru Ermenistan harekâtını başlatmış, adı geçen harekât Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusunun Erivan yakınlarına kadar ilerleyip, Ermenileri Gümrü'de barış masasına oturtmasıyla sonuçlanmış, böylelikle Ermeni Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'na attığı imzalar geçersiz kılınmıştır.

Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti'ne üye yapmak suretiyle, Cemiyet Sözleşmesi'nin 10. Maddesi¹⁰⁸ uyarınca Ermeni Devleti'nin dış saldırılara karşı toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını cemiyetin koruma ve garantisi altına sokmak isteyen¹⁰⁹ Ermeni önderleri ise Ermeni Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği hususunda daha önce başlattıkları girişimleri sonuçlandırmak için Milletler Cemiyeti Başkanlığı ile iletişime geçtiler. Hatırlanacağı üzere bu konudaki ilk adım, 1920 yılının bahar aylarında Ermeni Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansı Delegasyonu Başkanı Mösyö Aharonian tarafından atılmış, Aharonian tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi'ne gönderilen bir telgrafla Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi istenmiş, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Mayıs ayı içerisinde Aharonian'a gönderilen cevapta ise Cemiyet Sözleşmesi ekinde ismi geçmeyen ülkelerin cemiyet üyeliğine kabulüne sadece Milletler Cemiyeti Meclisi'nin karar vereceği ifade ile Cemiyet Meclisi üyeleriyle paylaşılması için bu konudaki resmî başvurunun meclisin ilk toplantısından önce yapılması tavsiye edilmişti.¹¹⁰

Adı geçen resmî başvuru Eylül ayının son günlerinde yapıldı. Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti'nden aldığı talimat uyarınca hareket eden Mösyö Aharonian, 25 Eylül 1920'de Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na gönderdiği yazıyla, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesini istiyordu:¹¹¹

108 Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 10. Maddesi şu şekilde kaydedilmişti: "Cemiyet üyeleri, bütün cemiyet üyelerinin ülke bütünlüklerine ve halen mevcut siyasi bağımsızlıklarına riayet etmeyi ve bunları dışarıdan gelebilecek herhangi bir tecavüze karşı korumayı taahhüt ederler. Tecavüz, tecavüz tehdidi veya tehlikesi halinde Milletler Cemiyeti Meclisi işbu görevin yerine getirilmesini sağlayacak vasıtaları etraflıca düşünür. (Hasegüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 610. Sözleşmenin 10. Maddesine ilişkin bazı değerlendirmeler için bkz. Erim, "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler," 40-41.

109 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)*, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

110 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2. Bu arada 20 Eylül 1920'de Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından İtilaf Yüksek Konseyi'ne gönderilen bir yazıyla, özellikle finansal garantiler bağlamında Ermenistan sorununun 15 Kasım 1920'de toplanacak olan Milletler Cemiyeti Meclisi gündemine alınmasının istenip istenmediği hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'nin düşünceleri öğrenilmek istenmişti. (*PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3.)

111 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2; Annex I: "Letter From the President of the Delegation of the Armenian Republic," 5.

“Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı’ndan Mektup;

27, Avenue Marceau, Paris

25 Eylül 1920

Efendim,

Ermeni Cumhuriyeti’nin bağımsızlığının İtilaf Devletleri tarafından tanınmasını kesin ve açık bir şekilde kayıt altına alan Sevr Antlaşması’nın imzalanmasına binaen, hükümetimden aldığım talimat uyarınca Ermeni Devleti’nin Milletler Cemiyeti’ne kabulüne ilişkin müracaatta bulunmaktan onur duyar, Ermenistan’ın, Milletler Cemiyeti tarafından kurulan rejimi/düzeni kabul ettiğini beyan ederim.

Aharonian,

Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyon Başkanı

Ermeni Cumhuriyeti’nin bu resmî başvuru talebi yaklaşık iki hafta sonra karşılandı. 9 Ekim’de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Ermeni Hükümeti’ne gönderilen yazıda, Ermenistan’ın diğer güçler tarafından fiili (de facto) veya kanunen (de jure) tanındığını teyit eden kayıt veya vesikaların onaylı suretlerinin Cemiyet Sekreterliği’ne iletilmesi isteniyor, cemiyetin bu isteği 18 Ekim’de Aharonian tarafından yerine getiriliyordu. Ermeni Cumhuriyeti’nin bu hususta Milletler Cemiyeti’nin önüne koyduğu belge Sevr Antlaşması’ydı. Buna göre İtilaf Devletleri’nin 10 Ağustos 1920’de Türkiye ile yaptıkları barış antlaşmasına ilişkin kayıtların, Ermenistan’ın diğer devletlerce tanındığını gösterdiği ileri sürülüyor; adı geçen antlaşmanın giriş kısmında, Ermenistan’dan İtilaf Devletlerinden biri olarak bahsedildiği ifade ediliyordu.¹¹²

Esasında Ermeni Cumhuriyeti tarafından ileri sürülen bu resmî argüman Milletler Cemiyeti’nin “elini kolunu bağlar” mahiyetteydi. Öyle ki, Sevr Antlaşması’na ilişkin kayıtlar¹¹³ değerlendirildiğinde, “Ermenistan” olarak

112 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, “League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League,” Memorandum by the Secretary-General, 2.

113 Adı geçen kayıtlardan biri de yine 10 Ağustos 1920’de Ermenistan ile önde gelen İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) arasında yapılan 17 maddelik bir antlaşma idi. İtilaf Devletleri, adı geçen antlaşma ile de Ermenistan’ı bağımsız bir devlet olarak tanıyor, Ermenistan için siyasi, ekonomik ve toplumsal çerçeve ve ilkeler ile Ermenistan’daki azınlıklara ilişkin haklar belirleniyordu. İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya ile Ermenistan arasında yapılan bu antlaşmanın altında İngiltere adına Paris Büyükelçisi Lord Derby ve Hindistan Bakanlığı’ndan Arthur Hirtzel’in, Ermenistan adına ise Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian ile İstanbul Birleşik Ermeni Konseyi Temsilcisi Bugos Nubar’ın imzaları bulunmaktaydı. (*Traité Entre Les Principales Puissances Alliées Et L’Arménie Signé Le 10 Aout 1920, A Sévres, 1-14.*)

ifade edilen devletin, başta İngiltere, Fransa ve İtalya olmak üzere diğer İtilaf Devletlerince de (Japonya, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven ve Çek-Slovak devletleri) kanunen (de jure) tanındığı anlaşılıyor,¹¹⁴ dahası antlaşmanın 88. Maddesi'nde "Ermenistan'ın İtilaf Devletlerince özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanındığı" yazıyordu.¹¹⁵ Adı geçen belgelerin "cemiyet masası" üzerine koyulduğu gün (18 Ekim) Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Ermeni Hükümeti'ne gönderilen bir yazıyla, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin, Ermenistan'ın cemiyete kabul edilmesi için yaptığı başvuruya ilgili sorunlar bağlamında Ermeni Hükümeti'nin açıklamalarını dinlemek isteyebileceği ifade edilerek, Ermeni Hükümeti'nden Cemiyet Meclisi'nin toplanacağı yer olan Cenevre'ye bir temsilci göndermesi istenmiş, Genel Sekreterliğin bu isteğine karşılık olmak üzere birkaç gün sonra Paris'teki Ermeni Delegasyonu Başkanı Aharonian Cenevre'ye gönderilmişti.¹¹⁶

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği, aynı gün (18 Ekim) ABD'nin Paris Büyükelçiliği'ne de bir yazı göndermek suretiyle Sevr Antlaşması'nın 89. Maddesi uyarınca Ermenistan'ın sınırlarının tespitinin Başkan Wilson'a bırakıldığı hususunda bir hatırlatmada bulunmuş, sınırların hâlâ çizilmemiş olmasından kaynaklanan problemlerin çözümü için bir şeyler yapma gereği hissetmişti.¹¹⁷

114 Bunlara ek olarak Ermeni Cumhuriyeti'nden Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na gönderilen bir yazıda, Ermenistan'ın, Arjantin Cumhuriyeti tarafından da bağımsız ve özgür bir devlet olarak tanındığı ifade edilmekteydi. Esasında adı geçen tanıma hakkında, 6 Mayıs 1920'de Arjantin Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı tarafından da Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne bilgi verilmişti. Gayriresmi bir şekilde Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne iletilen bir belgede de bağımsız Ermenistan'ın ABD Hükümeti'nce de tanıdığına ilişkin kayıtlar yer alıyordu. (PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2-3.)

115 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2; Annex 2, 5; Peace Treaty Between the Allied and Associated Powers and Turkey, Signed at Sevres on August 10th, 1920; "Section VI, Armenia; Article 88: Turkey, in accordance with the action already taken by the Allied Powers, hereby recognises Armenia as a free and independent State."

116 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 5.

117 PRO. FO. 371/ 4961/E13154/134/58, "Boundaries of Armenia," Secretariat General to U.S. Ambassador (Paris), 18th October 1920. İtilaf Yüksek Konseyi'nin talimatı doğrultusunda harekete geçen Barış Konferansı Genel Sekreterliği tarafından 18 Ekim 1920'de ABD'nin Paris Büyükelçiliği kanalıyla Başkan Wilson'a iletilen yazıya Sevr Antlaşması'nın orijinal bir sureti iliştirilerek, Wilson'un dikkati adı geçen antlaşmanın 89. Maddesi'ne çekilmiş ve başkana, Ermenistan'ın sınırlarının belirlenmesiyle ilgili görevi hatırlatılmıştı. (PRO. FO. 371/4965/E15131, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No. 3578, Dated: 1.12.1920, Received: 3.12.1920.)

Tüm bunlara rağmen Sevr’de inşa edilip, sınırlarını belirleme görevi de ABD Başkanı’na havale edilen Ermenistan Devleti’nin yükünü kimin taşıyacağı belli olmadığından, -ayrıca Doğu’daki konjonktürel gelişmelerin¹¹⁸ Sevr Antlaşması’nın uygulanmasına imkân vermemesinden- Milletler Cemiyeti’nin, “*Suni Sevr Ermenistanı*”nı cemiyet üyeliğine kabul etmesi siyaseten mantıklı ve mümkün görünmüyordu. Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti’ne üye olması, hukuksal açıdan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’nin 10. Maddesi uyarınca bu devletin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığının cemiyet tarafından korunup garanti edilmesini gerektiriyordu ki,¹¹⁹ Milletler Cemiyeti’nin hukuki bir örgüt olmaktan çok siyasi bir oluşum olduğu unutulmamalıydı.¹²⁰

Bu durumda ortada kaldıklarını anlayan Ermeniler, bu sefer de savaştıkları Türklere karşı cemiyetten finansal ve askerî yardım istemeye başladılar. Ekim ayında Ermeni Hükümeti’nden Milletler Cemiyeti Konseyi’ne iletilen yazılarda, Türk Milliyetçilerinin agresif tavırlarından bahsedilip, Sevr Antlaşması’na riayet edilmesini sağlamak için Milletler Cemiyeti müdahaleye davet ediliyor, adı geçen görev ve yükümlülüklerin, Sevr’in altında imzası bulunan devletlere ait olduğunu düşünen Cemiyet Konseyi ise Ermeni Hükümeti’ne, İtilaf güçlerini bu hususta uyaracağına dair söz vermekten başka bir şey yapamıyordu.¹²¹

Ekim ayı içerisinde Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian’dan Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerine gönderilen bir yazıyla da Türk ve Bolşevik tehdidine karşı konsey üyelerinden yardım istendi. Adı geçen yazıda, Kâzım Karabekir komutasındaki Türk birliklerinin Kars’a doğru yeni bir harekât başlattıkları ifade ile Brest Litovsk Antlaşması’nı uygulayıp, Bolşeviklerle temas kurmak azminde olan Türklerin, Sevr Antlaşması’nı ihlal ettikleri vurgulanmış, Ermenistan’a yönelik bu tehdidin, sonuçta İtilaf Devletlerinin çıkarlarını da tehlikeye atacağı,

118 Türk-Ermeni Savaşı ve Türk-Bolşevik işbirliği.

119 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)*, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

120 Hukuk, doğası gereği “kesin” ve “eğilmez” iken siyaset ise duruma ve konjonktürel gelişmelere bağlı olarak esneyebiliyordu. Hukukta haklar ve görevler, siyasette ise pazarlıklar ve dengeler vardı. Milletler Cemiyeti’nin örgütlenmesinde hukuksal kaideler de bulunmakla beraber cemiyet özü itibarıyla siyasi bir oluşumdur. Milletler Cemiyeti’ndeki temsilciler, hukukçulardan ziyade diplomatlardı. Cemiyetin ana organları olan konsey ve meclisin işleyişini hukuktan ziyade siyaset belirliyordu. Bu ana organlar sürekli olarak sorunlar ve krizlerle uğraştıklarından, katı ve kesin olan hukuksal mekanizma ve sınırlamalarla çalışmaları mümkün değildi. Bundan dolayı bu iki ana organ (konsey-meclis) Milletler Cemiyeti’nin karşılaştığı sorunlarda, devletlerin kendi inisiyatif ve takdir yetkilerini bağımsızca ortaya koyabilecekleri hareket alanları olarak kurulmuşlardı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 109.)

121 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, “League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League,” Memorandum by the Secretary-General, 3.

dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nin acilen müdahalede bulunması gerektiği kaydedilmişti. Eş zamanlı beliren Türk, Azeri ve Bolşevik tehdidinin, Ermenistan için üç cepheli bir savunmayı imkânsız hale getirdiğini söyleyen Aharonian, Mustafa Kemal Hareketi'nin Kafkaslara yönelik Panislamist bir karakter taşıdığını ifade ile Panislamizm için engel oluşturan Ermenistan'ın ortadan kaldırılmak istendiğini ileri sürmüştü, Bolşeviklerin de kendi planları açısından Türklere olumlu baktıklarını belirtmişti. Adı geçen yazıyla tüm bu değerlendirmeler Milletler Cemiyeti'nin dikkatine arz edilmiş, Sevr Antlaşması'na yönelik ihlaller protesto edilerek, Milletler Cemiyeti'nden önlem alması istenmişti.¹²²

Milletler Cemiyeti Konseyi, 22 Ekim 1920'de İtilaf Yüksek Konseyi'ni temsil eden İmzacı Devletlerle (Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya) iletişime geçerek, Ermenistan konusundaki önceki yazışmalar hakkında adı geçen dört devlete bazı hatırlatmalarda bulundu. Milletler Cemiyeti Konseyi'ne göre Ermenistan'ın cemiyet üyeliğine kabul edilmesine ilişkin isteğinin Cemiyet Meclisi'nde tartışılabilmesi için Ermenistan'ın sınırlarının vakit geçirilmeksizin belirlenmesi gerekiyordu.¹²³

1920 yılının Ekim ayında Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Brüksel'de yapmış olduğu toplantıda¹²⁴ Ermenistan hakkında kabul edilen bir raporda ise sorunun ana hatlarına değiniliyordu:¹²⁵

122 IOR/L/PS/11/178&P7647/1920, "Armenia: Armenian Appeal for Assistance Against Turco-Bolshevik Attack," A. Aharonian to Members of Council, October 6, 1920.

123 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3.

124 Brüksel'deki toplantının ilk günlerinde Lord Balfour, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne, Ermenistan'ın gelecekteki durumu hakkında bir rapor sunmuş, görüşmeler esnasında, ABD'nin mandaterliği reddetmiş olmasından dolayı sorunun Milletler Cemiyeti Meclisi'ne havale edilerek mandaterliği üstlenmeye gönüllü başka bir devletin bulunması gündeme gelmişti. ("League of Nations; Council in Session in Brussels," *The Times*, 21 Ekim 1920, 9.) Brüksel toplantısının sonraki günlerinde, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Kasım ayında Cenevre'deki oturumunda Ermenistan mandaterliğini kabul edecek bir devletin bulunması umuduyla Ermeni sorununun "pas geçilmesine" karar verildi. ("Kemal's Aims in Armenia, To Bring Pressure on the Entente," *The Times*, 22 Ekim 1920, 9.) Neticede Milletler Cemiyeti Konseyi, Brüksel'den İtilaf devlet hükümetlerine gönderdiği bir yazıyla, Ermenistan sorununun Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündemine alınıp alınmaması hususunda ilgili devletlerden görüş istedi. Ermenistan mandaterliğini kabul eden bir devletin ortaya çıkması halinde gereken finansal yükümlülükler uluslararası kredi fonlarıyla temin edilecek bu fonun garantörü de Milletler Cemiyeti olacaktır. ("Mandates and the Powers; Question of Armenia," *The Times*, 26 Ekim 1920, 9.)

125 PRO. FO. 371/4962/E13737, Financial Assistance to Armenia; "Report Presented to and adopted by the Council of the League of Nations Meeting in Brussels, October 1920." Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan ile ilgili bu raporu, 2 Kasım 1920'de İngiliz Kabinesi'nin dikkatine sunulmuş, rapor hakkında kabineye bilgi verilmişti.

“Milletler Cemiyeti/Ermenistan

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Brüksel'de Yapmış Olduğu Toplantıda

Kabul Edilen Rapor, Ekim 1920

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin geçen ay Paris'te yaptığı toplantıda, İtilaf Yüksek Konseyi'nin, şu anda zor şartlar altında bulunan Ermeni halkına finansal yardım sorununu Milletler Cemiyeti Meclisi'nin yaklaşan oturumunda gündeme getirmeyi arzu edip etmediğinin öğrenilmesi hususunda bir karar alındı.

Bununla beraber son dönemlerde toplantı halinde olmayan İtilaf Yüksek Konseyi'nden adı geçen soru bağlamında herhangi bir cevap alınmadı.

Bu esnada Ermeni makamlarından, Ermenilerin son derece zor durumda olduklarını kaydeden birçok mektup alındı. Ermeniler, düzensiz birlikler tarafından yapılan şiddetli saldırılara maruz kaldıkları doğrultusunda bizi bilgilendirip, Milletler Cemiyeti koruması/himayesi için çağrıda bulunuyorlar.

Bu yüzden Konsey, hayat mücadelesi veren bu milletin (Ermeniler) iki isteğiyle karşı karşıya kalmış durumda:

1) Finansal destek sağlanması isteniyor;

2) Askerî yardım veya saldırılara karşı güvenliğin temin edilmesini sağlayacak diğer yöntemlerin/araçların sağlanması isteniyor.

Ermenistan Devleti'nin gelecekteki sınırlarının ne olacağına henüz bilinmemesi, adı geçen sorunları içinden çıkılmaz bir hale geliyor. İtilaf Yüksek Konseyi'nin isteği üzerine Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevi Başkan Wilson tarafından üstlenilmiş olmasına rağmen, adı geçen görev şu ana kadar yerine getirilmemiştir.

Kredi/borç sorununa gelince, hepimizin bildiği üzere hâlihazırdaki ekonomik durumları, dünya hükümetlerinin çoğunu ciddi bir şekilde endişelendirmektedir ve bu hükümetlerden herhangi birinin, mevcut sorunlarına/yüklerine yabancı bir devlete yönelik yeni bir kredi/borç garantörlüğü ekleyip eklemeyecekleri şüpheli görünmektedir. Ancak bu durum, dünya hükümetlerinin, bir savunma savaşını sürdürebilmesi için Ermenistan'a cephane ve diğer gerekli malzeme yardımını kesecekleri anlamına da gelmez.

İkinci soruna, yani askerî yardım konusundaki Ermeni taleplerine gelince; mevcut şartlar altında bu yardımın sadece ya İtilaf ya da Bağlı (Associated) devletler veya Milletler Cemiyeti adına görev yapan bazı mandaterler tarafından verilebileceğini ifade etmek Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bir görevidir. Milletler Cemiyeti, kendi başına, herhangi bir düzenli hükümete mensubiyeti olmayan çetelerin hakkından gelebilecek bir güce/yeteneğe sahip değildir. Emri altında herhangi bir askerî birlik veya polis gücü bulunmayan Milletler Cemiyeti güç kullanamaz. Ayrıca hayatını yağmacılıkla geçiren gruplar için ekonomik baskının bir anlamı olmadığı gibi, bu tür grupların medeni dünya kamuoyundan gelebilecek baskıları umursamadıkları da malumdur. Milletler Cemiyeti tarafından bu uzak ve ulaşılmaz bölgelerde askerî bir operasyonun yürütülebileceğine ilişkin umut vadetmek bu yorgun halka (Ermenilere) yapılabilecek en insafsızca davranıştır.

Geriye tek bir ihtimal kalıyor. Milletler Cemiyeti, bu işin en iyi şekilde icra edilebilmesi için Ermenistan için bir mandater bulunması gerektiğine ilişkin teklifini zaten daha önce yapmıştı. Milletler Cemiyeti Meclisi'nin yaklaşan toplantısında bu teklifi yineleyebiliriz. Bu arada dört devletin (İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya), bu mutsuz halkın durumunu iyileştirecek bazı adımları atabilmeleri için Ermeni yetkililerinin Milletler Cemiyeti'ne yapmış oldukları müracaatları İtilaf Yüksek Konseyi'ne de iletmemiz gerekir.”

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu raporundan anlaşıldığı üzere, ABD Senatosu'nun mandaterliği reddetmiş olması üzerine Ermenistan ile ilgili yükümlülük ve sorumlulukları ilk önce yaptıkları gibi tekrar Milletler Cemiyeti'ne havale etmiş olan İtilaf Devletleri, bu konuda yine tatmin edici bir sonuç alamamışlardı. Cemiyetin ilgili raporuna ek olarak 19 Ekim'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bir yazıda da son zamanlarda Ermeni Delegasyonu tarafından Ermenistan'a yardım konusunda cemiyete bir hayli başvuru olduğu kaydedilip, Milletler Cemiyeti'nin “askerî bir koruma” üstlenecek pozisyonda olmadığı ifade ediliyordu. Genel Sekreterliğe göre ilgili başvuruların Milletler Cemiyeti'nden ziyade Sevr Antlaşması'nı imzalayan Yüksek Konsey üyesi dört güce yapılması gerekiyordu ki, bunlardan biri de İngiltere'ydi.¹²⁶

18 Ekim 1920'de İngiliz Başbakanlık Binası'nda alınan bir karar ise İngiltere'nin, Ermenistan'ın geleceğine ilişkin herhangi bir maddi yükümlülük altına girmeyeceğini gösteriyordu. Adı geçen kabine toplantısında, “*Milletler*

126 PRO. FO. 371/4961/E13070, “Assistance to Armenia by League of Nations,” Secretary-General of League of Nations to Foreign Office, No: D.F.2, 19.10.1920.

Cemiyeti Üyelerince Ermenistan'a Verilecek Finansal Garantiler” konusu masaya yatırılıp, Milletler Cemiyeti Konseyi’nce Ermenistan’ın geleceğine yönelik kabul edilmiş olan önerge¹²⁷ değerlendirilmiş, görüşmelere, “İngiltere’nin Ermenistan veya başka bir ülke için herhangi bir krediye/borca yönelik uluslararası bir garantiye dâhil olmasına şiddetle karşı çıkan” Maliye Bakanı A. Chamberlain’in bir memorandumunu¹²⁸ damga vurmuş, neticede toplantıda şu karar alınmıştı: “*Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti üyelerince Ermenistan’a verilecek herhangi bir finansal garantiye dâhil olmamalı ve Milletler Cemiyeti Konseyi’nce Milletler Cemiyeti Meclisi’nde bu doğrultuda ileri sürülebilecek herhangi bir öneriyi reddetmelidir.*”¹²⁹

Londra’da alınan bu karara rağmen, Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı’nın 24 Ekim’de Başbakan Lloyd George’a ilettiği mektupta da İngiltere’yi “tarihî sorumluluklarıyla” yüzleştirecek ifadeler vardı. Adı geçen mektupta, Aharonian’ın Milletler Cemiyeti’nden yardım talebine verilen cevabın bir sureti Lloyd George’a iletiliyor; burada, Sevr Antlaşması’nı uygulama görevinin, antlaşmayı imzalayan güçlere ait olduğu kaydedilerek, Ermenistan’a yönelik koruma önlemlerinin değerlendirilebilmesi için sınırların belirlenmesi gerektiğinden bahsediliyordu.¹³⁰

127 Milletler Cemiyeti Konseyi’nin 20 Eylül 1920 tarihli Paris oturumunda kabul edilen bu önerge, Milletler Cemiyeti üyelerince Ermenistan’a verilecek finansal garantilerle ilgili teklifin, Cemiyet Meclisi’ne sunulması bağlamında İtilaf Yüksek Konseyi’nden görüş alınmasını kayda bağlamıştı. (“The League and Armenia,” *The Times*, 22 Eylül 1920, 9.) Bu önerge, 28 Eylül’de Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Eric Drummond tarafından Cemiyet Konseyi’ndeki İngiliz temsilcisine iletilerek, İngiliz Hükümeti’nin, Ermenistan’a finansal garantiler konusunun Milletler Cemiyeti Meclisi’nde görüşülmesine ilişkin görüşü öğrenilmek istenmişti. Adı geçen önerge 5 Ekim’de İngiliz Kabinesi Sekreteri tarafından Dışişleri’nden E. Crowe’a gönderilip, konu hakkında Foreign Office’in dikkatleri çekilmiş, 6 Ekim’de de “temkinli davranılması” kaydıyla konu hakkında İngiliz Kabinesi’ne bilgi verilmişti. (*PRO. FO. 371/4960/E12373/134/58*, “Future Status of Armenia” Sir M. Hankey to Sir E. Crowe, October 5th, 1920.)

128 Chamberlain, adı geçen memorandumunu İngiliz Kabinesi’nin üç gün önceki (15 Ekim) oturumunda sunmuştu. İngiliz Maliye Bakanı burada, Ermenistan’a yardım meselesi hususunda bazı noktaların altını çizmiş, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin, cemiyetin bütün üyelerinin Ermenistan’a maddi destek/borç vermeyi kabul etmesi önerisine (11 Nisan) karşılık olarak Yüksek Konsey’in 26 Nisan 1920’de, Müttefik güçlerin, silah ve cephane göndermek dışında Ermenistan’a yardım edemeyecekleri doğrultusunda almış olduğu bir kararı hatırlatmıştı. Maliye Bakanı İngiltere’yi, ister Ermenistan isterse başka bir devlet için olsun uluslararası bir borcun altına sokamayacağını ifade ile buna kesinlikle karşı olduğunu vurgulamış, Milletler Cemiyeti’ndeki İngiliz temsilcilerinin de böylesine finansal bir yük altına girilmemesi hususunda bilgilendirilmeleri gerektiğini kaydetmişti. (*FO. 371/4961/E 13242*, Cabinet; *The Future Status of Armenia*, Memorandum by the Chancellor of the Exchequer, 15th October, 1920.)

129 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 59 (20)*, Conclusions of a Conference of Minister, held at 10, Downing Street, S.W., 1 on Monday, 18th October, 1920, at 4 p.m.; *FO. 371/4961/E 12916*, Draft Conclusions of a Conference of Ministers held at 10 Downing Street, S.W., on Monday, 18th October 1920 4 p.m.

130 *PRO. FO. 371/4961/E13393*, “Allied Assistance for Armenia,” Secretary Office of War Cabinet to Foreign Office, No: 38/C/3, October 28th, 1920.

Türklerle yaptıkları savaşın kritik günlerinde müttefiklerinin, Sevr’de tasarlanmış gelecekleriyle ilgili herhangi bir yükümlülük altına girmedikleri Ermeniler, hayal kırıklıklarını Paris’te bulunan delegasyonları vasıtasıyla dile getirdiler. 12 Kasım 1920’de Paris Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Adına V. Papasian tarafından Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği’ne iletilen yazıda¹³¹ Sevr Antlaşması’nın “havada kaldığından” bahisle Ermenistan’ın terk edildiği ifade ediliyordu.¹³²

*“Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu
27, Avenue Marceau, Paris, 12th November, 1920*

Efendim,

Hükümetim adına Milletler Cemiyeti Konseyi’ne ilettiğim mükerrer mesajlarda, Büyük Güçlerin dikkatlerini, Ermeni Cumhuriyeti topraklarında yaşanan gelişmelere çektim. Adı geçen olaylar, dışarıdan yardım gelmediği müddetçe, ırkının önemli bir kısmını feda etmek suretiyle bağımsızlığı için ciddi bir bedel ödemiş olan Ermenistan Devleti’nin kaçınılmaz bir şekilde imhasına yol açacak karakterdedir. Olayların her bir aşamasında açık bir şekilde ifade edilen bu öngörüler, şu anda en trajik şekilde gerçeğe dönüşmektedir. Şimdiye kadar daha çok kendi çabalarıyla bir devlet olarak yapılandırılıp, Sevr Antlaşması’nın tek bir maddesinden bile pratik bir fayda sağlayamayan Ermenistan, terk edilerek yalnız bırakıldığı için uzun, kahramanca ama beyhude bir direnişten sonra istila edilip yağmalandı ve kendisini art arda, güneyden Türk Milliyetçilerinin, kuzeyden Bolşeviklerin ve doğudan da Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin saldırıları karşısında buldu... Bu durumda Ermenistan’ın, Sevr Antlaşması’na yönelik ihlalleri ve kendisinin kurban edildiği mevcut şartları tüm gücüyle protesto etmekten başka çaresi bulunmamaktadır...

Bu şartlar altında Ermenistan’ın istila edilmesi, sadece İtilaf Devletlerinin şu ana kadar uğruna savaşarak kazandığı ilkelerin ihlali anlamına gelmeyip, aynı zamanda bu devletlerin Asya’daki hayatî çıkarlarını tehdit edecek tehlikeli sonuçların meydana gelmesinin de ilk aşamasını oluşturmaktadır. Hazar’dan Akdeniz’e kadar uzanması halinde Bolşevizm ve Türk Milliyetçiliğinin pervasızca gelişiminin ne anlama geleceğini tahmin etmek güç değildir.

131 Adı geçen yazı, Kasım ayının ikinci yarısında Cemiyet Genel Sekreterliği tarafından Cemiyet Meclisi’nin dikkatine sunulmak suretiyle konu hakkında cemiyet üyelerine bilgi verilmişti.

132 PRO. FO. 371/4965/E 15093, League of Nations, Assembly Document 107, “Situation in Armenia,” The Armenian Republic Delegation to the Peace Conference to Secretary-General of League of Nations, 12th November, 1920.

Ermeni Hükümeti, bu protestolara ek olarak, Sevr Antlaşması'na riayetini sağlanıp, Ermeni Cumhuriyeti'ne yönelik işgalin önlenmesi için Milletler Cemiyeti'ne müracaat ile Cemiyet'in İtilaf Devletleriyle beraber müdahalesini talep etmektedir. Ermeni Cumhuriyeti'nin ortadan kalkmasının, Ermeni meselesinin sınırlarının ötesinde, Asya'da ve diğer başka yerlerde mevcut durumu altüst edecek sonuçları olacağı unutulmamalıdır.

*Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Adına
V. Papasian”*

Adı geçen mektuptan birkaç gün sonra, 17 Kasım'da, Avetis Aharonian tarafından Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na gönderilen yazıda ise yalnız kalan Ermenilerin 7 Kasım'da Türklerle bir ateşkes imzaladıkları ifade edilerek, Sevr Antlaşması bağlamında Ermenistan'a dair uluslararası vaatlerin yarıda bırakıldığı kaydediliyordu. Aharonian'ın adı geçen mektubu, Kasım ayının sonlarına doğru Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Cemiyet Meclisi'ne sunulmak suretiyle konu hakkında cemiyet üyelerine bilgi verildi.¹³³

*“Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu,
27, Avenue Marceau, Paris, 17th November, 1920*

Milletler Cemiyeti Başkanı'na;

Efendim,

Az önce Erivan'dan aldığım resmî telgraf uyarınca, ortak düşmanımıza (Türlklere) karşı mücadeleden kendi başına bırakılıp harap olan Ermenistan'ın, 7 Kasım'da Türk Milliyetçileriyle bir ateşkes imzalamaya zorlandığı hususunda ekselanslarını bilgilendirmekten onur duyarım.

Bu vesileyle Ermeni Hükümeti, Milletler Cemiyeti'nin dikkatini Ermenistan'ın son çare olarak bir belge imzalamak zorunda kaldığı şartlara çekerken; gerek bu şartlara gerekse Türk Milliyetçileriyle daha sonra yapılması muhtemel barış antlaşmasında zorla kabul ettirilecek diğer şartlara rağmen, burada, Sevr Antlaşması'nın maddelerinden kısmi veya genel bir sapma anlamına gelecek düzenlemeleri veya

133 PRO. FO. 371/4965/E15092, League of Nations, Assembly Document 107, “Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference,” A. Aharonian, Armenian Republic Delegation to the President of the League of Nations, 17th November, 1920.

uluslararası taahhütlerle resmen Ermenistan'a verilen hakların ihlalini, kati bir şekilde protesto ettiğini şimdiden bildirme ihtiyacı hissetmektedir.

A. Aharonian”

Kasım ayının son günlerinde Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nce Milletler Cemiyeti Meclisi'nin dikkatine sunulan ekli bir yazının da, 17 Kasım 1920'de Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu tarafından Milletler Cemiyeti Başkanı'na gönderilen bir mektup olduğu anlaşılıyordu. Ermeni Delegasyonu adı geçen mektupla, Milletler Cemiyeti'ne, aynı gün Tiflis'teki Ermeni temsilcisinden aldığı bir telgrafı iletmek suretiyle cemiyetin dikkatini “*Türklerin insafına bırakılan Ermenistan'da hüküm süren feci duruma*” çekmişti. Buna göre 7 Kasım'da yapılan ateşkes maddelerine aykırı olarak, Türk Komutanı Kâzım Karabekir tarafından 8 Kasım'da Ermeni Cumhuriyeti'ne verilen 24 saat süreli yeni bir notayla bazı onur kırıcı ve ağır isteklerde¹³⁴ bulunmuş, Ermeni Cumhuriyeti son derece sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Tiflis'teki Ermeni temsilcisi, bu istekler nedeniyle çatışmaların yeniden başlayacağını düşünüyor, durumu umutsuz görüyordu. Adı geçen mektup, Türkiye'yi sıkıştırmak için bir an evvel gerekli adımların atılmasına ilişkin ifadelerle sonlanmıştı.¹³⁵

Milletler Cemiyeti'ne yapılan bu müracaatlar üzerine Türk-Ermeni Savaşı ve Ermenistan'ın geleceği sorunu, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 22 Kasım tarihli Cenevre oturumunda ele alındı. Görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa'yla müzakere seçeneği de masaya yatırılmış, adı geçen oturumda Türk Milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaş durumunun sonlandırılması için arabuluculuk yapılması hususunda Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından cemiyet üyelerine çağrıda bulunulmasına karar verilmişti.¹³⁶ The Times

134 Mektupta, adı geçen isteklerden bazılarının şunlar olduğu kaydediliyor: 1- Ciddi miktarda savaş malzemesinin teslim edilmesi, 2- Sanahin'e kadar olan demiryolu hattının Türkler tarafından kontrol edilmesi, 3- Ermeni birliklerinin Sürmeli-Aras Demiryolu İstasyonu-Kızıl Dağ-Ziyarat-Alagöz Dağı-(Tanaguirmiaze) Köyü-(Novomikhailovka)-(Nourikend)-(Talvanadague) hattına çekilmeleri. (PRO. FO. 371/4965/E15092, League of Nations, Assembly Document 107, “Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference,” Translation of Telegram from Armenian Representative, Tiflis, 17th November, 1920, No: 499.)

135 PRO. FO. 371/4965/E15092, League of Nations, Assembly Document 107, “Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference,” Translation of Telegram from Armenian Representative, Tiflis, 17th November, 1920, No: 499.

136 PRO. FO. 371/6266/E3158, “Question of Armenia,” League of Nations to Foreign Office, 5th March 1921; Armenia; Report by the Secretary-General Adopted by the Council at Paris, on February 25th, 1921. Milletler Cemiyeti her ne kadar savaşı önlemek için kurulmuş bir örgüt ise de savaşı hukuk dışı ilan edip tamamen ortadan kaldırmamaktaydı. Milletler Cemiyeti'nin görevi sadece savaşı “hukukun tanımadığı sınırlar” içerisine sokmaya çalışmaktı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 110.)

gazetesi, bir gün sonra, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde yapılan görüşmeler hakkında bilgi verip, ilgili meclis tutanaklarını yayımladı:¹³⁷

“Özel muhabirimizden, Cenevre, 22 Kasım.

Milletler Cemiyeti Meclisi toplantısının bu sabahki oturumunda Ermenistan'ın durumu ele alındı. Lord Robert Cecil'in önerisi üzerine Cemiyet Konseyi'nin Ermenistan'daki durumu dikkate alması istendi ve meclis tarafından değerlendirilmesi için şu anda Ermeni ırkından arta kalanları tehdit eden tehlikenin bertaraf edilip, Ermenistan'da kalıcı düzenin sağlanması için bazı teklifler sunuldu.

M. Lafontaine (Belçika) Ermenistan ile düşmanları arasındaki savaşı sona erdirmek üzere ne gibi adımların atılabileceğinin değerlendirilmesi için altı üyeden oluşan bir komite oluşturulmasını teklif etti. M. Spalaikovitch (Yugoslavya) Ermenistan'dan devamlı surette ıstırap verici telgraflar aldığını dile getirirken, M. Branting (İsveç) kuzey ülkelerindeki kamuoyunun konu hakkında son derece duyarlı olduğunu ifade etti.

Toplantıya ilk defa katılan Mr. Balfour, dikkate değer bir konuşma yaptı ve düşünceleri uygulamaya geçirecek yöntemler bulunmadığı sürece iyi niyet ifadelerinin hiçbir şey ifade etmediğinin altını çizdi... Ona göre mandater bir güç bulunmadıkça Ermenistan sorunu bağlamında hiçbir yöntem işe yaramayabilirdi...

M. Viviani ise tek muhtemel çözümün, Kemalistlerle görüşülmesi olduğunu söyledi. Ona göre de ortada Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenecek herhangi bir devlet yokken Milletler Cemiyeti'nin, onları uygulayacak gücü olmadığı bazı önlemler alması saçma olurdu. Bu bağlamda M. Viviani, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, cemiyete üye olan ülke hükümetlerinden, kendi aralarından bir güç belirlemelerini istemesini önerdi. Belirlenecek olan bu güç, Milletler Cemiyeti'nin maddi ve manevi yetkisini kullanmak suretiyle savaşan taraflara müzakerelere başlamaları hususunda müdahalede bulunacaktı. Adı geçen öneri metni şu şekildeydi:

“Bu korkunç Ermeni trajedisini mümkün olduğunca hızlı bir şekilde sonlandırmak amacıyla Konsey ile işbirliği yapmayı arzulayan Milletler Cemiyeti Meclisi, Konsey'den, bir gücün (devletin) Kemalistlerle

137 “Armenia's Plight, League's Peace Move, Negotiations With Kemal,” *The Times*, 23 Kasım 1920, 11.

Ermenistan arasındaki düşmanlıkları durduracak gerekli önlemler almak vazifesiyle görevlendirilmesi hususunda hükümetlerle bir uzlaşmaya varmasını talep eder.”

Mr. Balfour, M. Viviani'ye, bir güç/devlet tarafından Kemal Paşa'yla görüşmelerin bir an evvel başlatılmasının Ermeni sorununa hizmet etmek (Ermeni davasını muhafaza etmek) maksadıyla mı istediğini sordu. Eğer durum böyleyse, Balfour'un öğrenmek istediği şey, Kemal ile kimin, hangi şartlarda ve nasıl görüşeceği idi. Balfour'a göre bu bağlamda Kemal'e sadece iki şeyden biri teklif edilebilirdi ki, bunlar da para veya topraktı. Kemal'e, bunlardan birinin mi teklif edilmesi düşünülüyordu? Eğer bu sorunun cevabı hayır ise onu ikna etmek için ne tür şeyler önerilecekti. Balfour'a göre müzakere denen şey, birinin diğerine bir takım çıkarlar karşılığında tekliflerde bulunduğu medeni güçler arasında cereyan eden bir tartışmaydı. Bu noktada Balfour'un üzerinde durduğu şey, Kemal'e medeni bir güç muamelesi yapıp yapılamayacağı ve ortada onun tarafından kabul edilmesi muhtemel görünen önerilecek bir şeyin olup olmadığıydı.

M. Viviani ise medeni bir gücün asgari insanlık çıkarları uğruna ilk defa bir müdahalede bulunmadığının altını çizdi. Herhangi bir denemede bulunmadan önce Mustafa Kemal'in toptan her şeyi reddedeceği nereden bilinebilirdi?

Lord Robert Cecil de sonucu ne olursa olsun müzakere yönteminden yanaydı. Öyle ki, görüşmeler başarısızlıkla sonuçlansa bile dünya bir şekilde (M. Kemal'e) isteğini zorla kabul ettirme yöntemini bulabilirdi.

Daha sonra Meclis'e iletilen teklifler oybirliğiyle desteklendi. Altı kişilik komitede yer alacak isimler yarın açıklanacak. Konsey, bu öğleden sonra telgrafla, hükümetlerin M. Viviani'nin teklifine yönelik düşüncelerinin ne olduğunu öğrenmekle meşgul olacak.”

Milletler Cemiyeti Meclisi'ndeki bu hareketliliğe rağmen Lloyd George, İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere yardım konusunda elinden geleni yaptığını söylüyor; ABD Başkanı Wilson'un sınırlara yönelik kararı belli olmadan Sevri'nin tatbikiyle ilgili tartışmaların sonuçsuz kalacağını düşünüyordu.¹³⁸ Esasında Wilson'un Kasım ayının sonlarına doğru Ermenistan sınırlarının çizimini

138 PRO. FO. 371/4964/E 14666, "Future Status of Armenia," Secretary General, League of Nations, November 18th, 1920.

tamamlayarak bu konudaki kararını İtilaf Yüksek Konseyi'ne iletmesi¹³⁹de bir şey değiştirmeyecekti.

Dönem itibariyle İngiliz Avam Kamarası'nda da ilginç tartışmalar oluyor; İngiliz Hükümeti, 1 Aralık tarihli görüşmeler esnasında Milletler Cemiyeti'nin barışçıl bir çözüme yönelik adımları hakkında sorgulanıyordu. Hükümet kanadından benzer sorulara verilen cevapta, Milletler Cemiyeti'nin, Türklerle Ermeniler arasındaki savaşa son verecek adımları atması için bir komite oluşturduğu ifade edilmekteydi. Görünen o ki, İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın geleceği ile ilgili soruları Milletler Cemiyeti merkezli argümanlarla yanıtlamaya devam ediyordu.¹⁴⁰

Bu arada ABD Başkanı Wilson, Milletler Cemiyeti'nin, Kemalistler ile Ermenistan arasındaki savaşın sonlandırılması için arabuluculuk yapacak bir misyon oluşturulması teklifine aralık ayında olumlu cevap vermiş,¹⁴¹ aynı şekilde İspanya ve Brezilya hükümetleri de teklife yönelik moral ve diplomatik destek içerikli iyimser açıklamalarda bulunmuşlardı.¹⁴² Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 2 Aralık 1920 tarihli oturumunda, Meclis Başkanı, Ermenistan adına Türk Milliyetçileriyle müzakerelerde bulunma görevini üstlenen ABD Başkanı ile Brezilya ve İspanya Dışişleri Bakanlarına birer telgraf gönderilmesi suretiyle adı geçen devletlere Milletler Cemiyeti'nin ve medeni dünyanın manevi desteğinin iletilmesini önerse de¹⁴³ tüm bu kuru ifade ve iyi niyet açıklamaları, somut bir proje hüviyetine dönüşecek gibi görünmüyordu.

139 *PRO. FO. 371/4965/E15131*, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No. 3578, Dated: 1.12.1920, Received: 3.12.1920. Wilson sınırlarına yönelik *The Times*'taki ilk haberler 3 ve 4 Ocak 1921 tarihlidir. Adı geçen haberlerde, Mr. Wilson'un Ermenistan'a Kars ve Erzurum'un yanında Trabzon'u da vermiş olduğundan bahisle, gazetede yeni Ermenistan sınırlarını belirten bir haritaya yer verilmişti. ("Armenian's New Frontiers," *The Times*, 3 Ocak 1921, 9; "Turco-Armenian Frontier," *The Times*, 4 Ocak 1921, 9.)

140 *PRO. FO. 371/4965/E15067*, "Turkish Nationalist Attack on Armenia," Parliamentary Question, 1 December 1920.

141 Başkan Wilson, 1 Aralık'ta Milletler Cemiyeti Konseyi'ne gönderdiği yazıda, genel olarak ABD'nin ve Amerikan halkının Ermenistan'ın geleceğiyle yakından ilgilendiğini kaydederek, askerî ve maddî bir yükümlülük altına girmekle kaydıyla, bu konuda harekete geçirilecek misyon ve güçlere moral ve diplomatik destek sağlayacağını ifade ile bu hususta Milletler Cemiyeti Konseyi'ne de gereken kolaylıkları göstereceğini taahhüt etmiş, sonuçta adı geçen yazıya, arabuluculuğun içeriği ile ilgili somut bir kayıt düşülmemiştir. ("Relief for Armenia; Mr. Wilson's Reply to League," *The Times*, 2 Aralık 1920, 13; Gidney, *A Mandate for Armenia*, 245.)

142 "Relief for Armenia; Mr. Wilson's Reply to League," *The Times*, 2 Aralık 1920, 13.

143 "The Leagues Duty to Armenia," *The Times*, 3 Aralık 1920, 11.

Türk-Ermeni Savaşı'nın sonlandırılması meselesi, 2 Aralık 1920'de toplanan İngiliz Kabinesi'nin de ajandasına alındı ve toplantıda Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı M. Hymans'ın İngiliz Hükümeti'ne gönderdiği bir telgraf değerlendirildi. Adı geçen telgrafta, İngiliz Hükümeti'nin tek başına veya diğer devletlerle müşterek bir şekilde, Milletler Cemiyeti adına Ermenistan ile Kemalistler arasındaki düşmanlıkları sona erdirecek insanî/yardımsözer bir misyon oluşturmak isteyip istemediği soruluyordu.¹⁴⁴ Konu hakkında kabinede yapılan tartışmalar ve ileri sürölen bazı argömanlardan¹⁴⁵ sonra Dışışleri Bakanı'nın bu konuda cevabı bir yazı hazırlamasına ve adı geçen cevabın Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na Lloyd George tarafından iletilmesine karar verildi. Alınan karara göre Milletler Cemiyeti'ne iletilecek bu cevapta; ABD Başkanı'nın Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlıkları sonlandırma hususunda arabuluculuk yapmaya gönüllü olduğunu açıkladığı ifade ile Ermenilerin de tahmin edebileceği üzere İngiliz Hükümeti'nin bu hususta Türkler veya Bolşeviklerle görüşecek bir pozisyonda olmadığı belirtilip, İngiliz Hükümeti'nin bu amaç için oluşturulacak herhangi bir misyonda yer almayı kabul edemeyeceği, bununla beraber adı geçen hususta Başkan Wilson'un tüm çabalarına diplomatik ve moral destek verebileceği açıklanacaktı.¹⁴⁶

İngiliz Kabinesi'nde aynı gün (2 Aralık) görüşölen konulardan bir diğeri ise Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulö sorunuydu. Kabinede, Milletler Cemiyeti İngiliz Delegasyonu'nun, Ermenistan'ın cemiyete üyeliği hususunda Londra'dan görüş istediği telgrafi¹⁴⁷ değerlendirilerek konu hakkında bazı

144 Hatırlanacağı üzere Milletler Cemiyeti Meclisi'nin, 22 Kasım tarihli Cenevre oturumunda, Türk Milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaş durumunun sonlandırılması için arabuluculuk yapılması hususunda Milletler Cemiyeti üyelerine çağırıda bulunulmasına karar verilmiştii. (PRO. FO. 371/6266/E3158, "Question of Armenia," League of Nations to Foreign Office, 5th March 1921; "Armenia; Report by the Secretary-General Adopted by the Council at Paris, on February 25th, 1921."

145 Yapılan görüşmeler esnasında Kabine'ye bazı konularda bilgi verildiği fark ediliyordu. Buna göre Başkan Wilson, Amerikan güçlerinin kullanılmaması şartıyla, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan ile Kemalistler arsında arabuluculuk yapılmasına ilişkin davetini kabul ettiğine dair basına bazı açıklamalarda bulunmuş, İspanya ve Brezilya ise Milletler Cemiyeti Konseyi'nin adı geçen davetine iyi niyetli ama çekimsiz/belirsiz karşılıklar vermişlerdi. Toplantıda, bölgede olayların çok hızlı geliştiiği, Ermenistan'ın sınırlı imkânlarıyla Bolşevikler ve Kemalistler arasında kendini savunma kapasitesinden yoksun göründüğü, bu şartlar altında Ermenistan'ın kendisine önerilecek olan barış şartlarını imzalamak zorunda kalacağı ifade ile İngiltere'nin dünyanın diğer bölgelerindeki askeri yükümlölüklerinden bahsedilmiş, neticede İngiltere'nin bölgeye müdahalesinin veya bölgede bir yükün altına girmesinin mümkün olmadığı kaydedilmişti. (PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 1.)

146 PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

147 Cenevre'den, Mr. Fisher'den alınan adı geçen telgrafta, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliği hususunda M. Viviani ile Lord Robert Cecil'in fazla düşünmeden teşebbüste buldukları, bunun yanında Mr. Fisher ile Lord Balfour'un konuya temkinli yaklaştıkları kaydediliyordu. Telgrafta ifade edildiğine göre konunun Milletler Cemiyeti Meclisi'nde gündeme gelmesi halinde muhtemelen Ermenistan'ın cemiyete üyelik durumuna, daha sonra Ermenistan sorununun çözümüne kesinlikle katkı

kayıtlar düşülmüştü. Tutanaklardan anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olmasını istemiyordu. Öyle ki, görüşmeler esnasında birçok açıdan Ermenistan'dan daha iyi seviyede olan Baltık ülkelerinin Milletler Cemiyeti'ne yapmış olduğu müracaatların reddedildiği hatırlatılmış, öte yandan sınırlarla ilgili meseleler henüz halledilmediği için Transkafkasya devletlerinin de Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmediği vurgulanarak, Ermenistan'ın sınırlarının da henüz belirlenmediği, bu konuda hâlâ Başkan Wilson'un kararının beklendiği¹⁴⁸ kaydedilmişti.¹⁴⁹ Dahası, görüşmeler esnasında hassas bir konuya değinilmiş, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin, cemiyete aşırı bir yük ve sorumluluk getireceği ifade edilmişti. Öyle ki, Ermenistan'ın cemiyete üye olarak kabul edilmesi, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 10. Maddesi uyarınca Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün dış saldırılara karşı korunup, siyasi bağımsızlığının teminat altına alınmasını gerektiriyordu. Böylesine devasa bir yükümlülüğü üstlenmek Milletler Cemiyeti'ni zayıflatabilirdi.¹⁵⁰

Kabine tutanaklarına da yansıdığı üzere İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesini istemiyor, bununla beraber bazı nedenlerden dolayı durumu açık bir şekilde kayıt altına da alamıyordu.

Kabine tutanaklarına da yansıdığı üzere İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesini istemiyor, bununla beraber bazı nedenlerden dolayı durumu açık bir şekilde kayıt altına da alamıyordu. Öyle ki, diğer devletlerin Ermenistan'ın cemiyete üyeliğine oybirliğiyle yeşil ışık yakmaları halinde İngiliz Hükümeti'nin karşıtlık hususunda yalnız kalması, politik açıdan sakıncalı ve hoş olmayan bir durumun ortaya çıkmasına neden olabilirdi. Bu yüzden adı geçen kabine toplantısında düşünce ve istemler gizlenerek bu hususta müstakbel sakıncaları asgariye indirecek bir karar alındı. Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliği sorunu aynı gün

sağlamayacak/destek vermeyecek ülkeler tarafından yeşil ışık yakılacaktı. Mr. Fisher bu durumu İngiliz Dışişleri'nin dikkatine sunmuş ve konu aynı gün İngiliz Kabinesi'nin gündemine alınmıştı. (PRO. FO. 371/4964/E15025, "Admission of Armenia to League of Nations," Mr. Fisher, December 1st, 1920; PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 1.)

148 Oysa Wilson, sınırlara ilişkin kararını İtilaf Devletlerine 24 Kasım'da iletmişti. (Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 126.)

149 Esasında İngiltere, Wilson sınırları açıklandıktan sonra da Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti üyeliğine cephe almış, bunun gerekçesi olarak da Wilson'un, sınırları geniş çizdiğini ve bu sınırlar için herhangi bir sorumluluk alınamayacağını göstermişti. (PRO. CAB. 24/16, C. P. 2238, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920.)

150 PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 1-2.

öğleden sonra İtalyan ve Fransız Hükümetleriyle yapılacak olan konferansta değerlendirilecekti.¹⁵¹

Sorun, İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümet temsilcilerinin yer aldığı bir toplantıda görüşüldükten sonra ertesi gün (3 Aralık) Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti üyeliğine karşı olunduğu hususunda ortak bir karara varıldı. Bu karar uyarınca Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz, Fransız ve İtalyan delegasyonlarına gönderilmek üzere bir telgraf taslağı hazırlanacak, bu suretle Sevr Antlaşması'nın 88. Maddesi'nden kaynaklanan yasal zorunlulukların yanında, sınırlarla ilgili sorunun henüz çözülmemiş olması nedeniyle İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulüne karşı oldukları açıklanacaktı.¹⁵²

İngiltere, Fransa ve İtalya'nın konuyla ilgili tavırlarını netleştiren telgrafların Cenevre'ye gönderilmesiyle Milletler Cemiyeti'ndeki delegasyonlar konu hakkında resmen bilgilendirildiler. Bu bağlamda Londra'dan, Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz Delegasyonu Başkanı Balfour'a gönderilen telgraftaki ifadeler, İtilaf Devletlerinin Ermenistan'a yönelik tutumunu net bir şekilde ortaya koyuyordu.¹⁵³

“Cenevre’de bulunan Mr. Balfour’a gizli telgraf,

“No: 46

Lloyd George, M. Leygues ve Count Sforza, bu sabah Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti’ne kabul sorununu tartıştılar. Neticede, Milletler Cemiyeti Meclisi’ndeki Fransız, İtalyan ve İngiliz delegasyonları başkanlarına konuya yönelik eş zamanlı telgraflar gönderilmesine karar verilerek telgraf metninin şu şekilde düzenlenmesi kararlaştırıldı:

“Üç hükümetin temsilcileri, Londra’da toplanarak Milletler Cemiyeti Asamblesi tarafından ortaya konulmuş olan Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti’ne kabulü meselesini tartıştılar. Toplantı sonucu şu karara varılmıştır; Şu anda Ermenistan’ın cemiyete kabulüne dair bir adım atmak imkânsızdır. Öncelikle Ermenistan’ı bağımsız bir devlet olarak

151 PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

152 PRO. CAB. 24/16, C. P. 2238, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920.

153 PRO. CAB. 24/16, C. P. 2238, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920; Annex: Secret Cipher Telegram to Mr. Balfour, Geneva.

yapılandırılan Sevr Antlaşması henüz tasdik edilmemiştir. Bunun yanı sıra, Wilson tarafından yeni belirlenmiş olan Ermenistan sınırları o kadar geniştir ki; Milletler Cemiyeti'ne üye güçler şu anki şartlar altında bu sınırlara yönelik bir sorumluluğu kabul edemezler.”

I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikleri İtilaf Devletlerinin bu tutumu ile bir kez daha sarsılan Ermeniler ise tepkilerini barış konferansındaki delegasyonları vasıtasıyla dile getirdiler. Londra'daki Ermeni temsilcisi General Bagratouni aracılığıyla İngiliz Dışişleri'ne iletilen mesajda, Türk-Ermeni barış görüşmelerinin devam ettiği günlerde, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulüne karşı alınan olumsuz kararın önemli sonuçlarının olacağı, bunun Türklere moral vereceği ifade ediliyordu. Ermeni delegasyonuna göre Londra'da verilen bu karar, Ermenilerin kaderlerine terk edildiği izlenimini yansıtıyordu.¹⁵⁴

Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliği meselesi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 16 Aralık 1920 tarihli oturumunda ele alınmış, oylamaya katılan 29 delegenin 21'inin reddetmesi üzerine¹⁵⁵ Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyelik başvurusu reddedilmişti.¹⁵⁶ The Times gazetesi bir gün sonra Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmediğini duyurdu.¹⁵⁷

Tüm bu gelişmelere karşın Milletler Cemiyeti, 1921 yılının başlarında da Türk-Ermeni sorununda arabuluculuk meselesini gündemine almaktan vazgeçmedi. Milletler Cemiyeti'nin yönlendirmesi sonucunda¹⁵⁸ İngiltere'nin, Türk-Ermeni sorununa dair arabuluculuk etmesi için ABD'ye yapmış olduğu bir teklife Washington'dan verilen cevap ise İngiltere'yi gerçeklerle yüzleştirecek cümleler içeriyordu:¹⁵⁹

154 PRO. 371/4965/E15294, "Admission of Armenia to League of Nations," J. Bagratouni, Major-General, Republic of Armenia, Delegation at the Peace Conference to Sir. J.A.C. Tilley, Under-Secretary of State, Foreign Office, 6th December 1920.

155 Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi hususunda "evet" oyu kullanan ülkeler şunlardı: Kanada, Peru, Salvador, Portekiz, İsviçre, İsveç, Uruguay ve Venezüella.

156 Beşinci Komite'nin tavsiyeleri doğrultusunda hareket eden Milletler Cemiyeti Meclisi, önceden Rus İmparatorluğu'na bağlı bir bölge olan Ermenistan'ın, şu anda Bolşevikler tarafından tekrar Rusya'ya dâhil edilme durumu ve ihtimali ile bundan kaynaklanan tehditleri göz önünde bulundurarak, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 10. Maddesi'ndeki yükümlülükleri (üye ülkelerin topraklarını dış saldırılara karşı koruma yükümlülüğü) üstlenmemek için bu kararı vermiş, aynı gerekçelerle Gürcistan, Litvanya, Letonya ve Estonya'nın da Milletler Cemiyeti'ne üyelik başvuruları reddedilmişti. (*League of Nations, Records of the First Assembly: Meetings of the Committees, 2 vols., II, 1195-199*'dan naklen Gidney, *A Mandate for Armenia*, 244.)

157 "Armenia Not Admitted," *The Times*, 17 Aralık 1920, 11.

158 Belge dipnotundan anlaşıldığı kadarıyla adı geçen teklif, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından İngiliz Başbakanı'na, başbakanın da ABD yönetimine iletilmişti.

159 PRO. CAB. 24/119, C. P 2512, Copy of letter from the Secretary-General, League of Nations to the Prime Minister, Geneva, 24th January, 1921.

“...Öyle görünüyor ki, Ermenistan ile Türkiye arasındaki meselelerin kaynağı Sevr Antlaşması'dır ve bu gerçekten ciddi bir sorundur. Sevr Antlaşması, Müttefik güçler tarafından tasarlanmıştır. Buradaki zorluk, antlaşmadaki hiziplerin kabul edilmemesinden ve Müttefiklerin bu yolda bir şey yapmamasından kaynaklanmaktadır... Bu sorun, Başkan Wilson'un üzerinde kontrol mekanizması kurabileceği bir sorun değildir. Bu yönde Wilson'a yapılacak tekliflerin başarısı, tamamen Müttefiklerin destek ve işbirliğine bağlıdır. Üstelik İngiliz Başbakanı'nın da belirtmiş olduğu gibi Ermenistan, şu anda Moskova'nın kontrolü altındadır ki; bu durum sorunu daha da karışık bir hale getiriyor... Başkan Wilson'un Ermenistan'daki Sovyet kontrolü üzerinde bir nüfuzu bulunmadığı gibi, bu yönde yapılacak bir müdahale, Müttefik güçlerin ortak desteğini gerektirmektedir...”

Durumun İtilaf Devletleri açısından içinden çıkılmaz hale geldiği günlerde Türk Milliyetçileri, Ermeni Cumhuriyeti ile imzaladıkları Gümrü Antlaşması'yla “Sevr Ermenistanı” sorununu halletmişler, 1921'in ilk aylarında da Yunan ordusu karşısında ciddi bir direnç ortaya koyup, Sovyetlerle dostluk antlaşması imzalamışlardı.¹⁶⁰ Tüm bu gelişmelerin Paris ve Londra'da önemli etkileri oldu.¹⁶¹ Ermeni sorunu da 1921 yılı başlarında Paris, Cenevre ve Londra üçgeninde artık farklı bir zeminde ele alınmaya başlandı. Türkiye'ye karşı genel politikaların iflasın eşiğine gelmesi üzerine Sevr Antlaşması'nın revizyonu¹⁶² gündeme gelmiş, Ermenistan sorunu bağlamında da farklı çözümlenmeler tasarlanmıştı.¹⁶³

160 *Düstur*, 3. Tertip, Cilt II, 102; *Kavanin Mecmuası*, Devre: 1, Cilt: 1 (Ankara, 1943), 157-167; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I, (1920-1945)* (Ankara, 2000), 27-39.

161 “Turko-Russian Agreement,” *The Times*, 24 Mart 1921, 9. İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından 19 Şubat 1921'de hazırlanan bir memorandumda güncel değerlendirmelere yer verilmiş, bölgede son zamanlarda üç önemli olayın gerçekleştiği ifade ile bunlar; Ermenistan'ın yenilgisi, Yunanistan'da Venizelos'un iktidardan düşmesi ve Rusya'da Wrangel ordularının ezilmesi olarak tespit edilmişti. Savaş Bakanlığı, bu şartlar altında politika değişikliği yapmadan Orta Doğu'daki durumla başa çıkmayı gücünün ötesinde bir hareket olarak nitelmiş; özellikle Türk barışında, Kars, İzmir ve Trakya gibi toprak sorunlarına yönelik köklü değişimlerin, Türkleri Bolşeviklerle işbirliğinden vazgeçirebileceğini anlatmaya çalışmıştı. (*PRO. CAB. 24/120, C. P 2608, The Military Situation in Russia, Caucasia, Turkey and Greece; Memorandum by the Secretary of State for War, The War Office, 19th February 1921.*)

162 Revize edilmiş Sevr Antlaşması dahi Türk Milliyetçilerini hoşnut etmeyecek, neticede 1921 ve 1922'de özellikle İngiltere'nin bir piyon olarak kullandığı Yunan ordusuna karşı verilen mücadele sonucunda, 1922 Ekimi'nde Mudanya'da imzalanan mütareke ile Mondros şartlarını kabul etmeyen Türk Milliyetçileri kendi ateşkes şartlarını belirleyerek, hareketlerinin aksiyon safhasına son vereceklerdi. 1921-1922 yıllarında Türk-Yunan Savaşları ve bu savaşların İngiltere'deki akisleri ile ilgili çalışmalar için bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*, 1972; Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations* (London, Bombay, Sydney, 1922).

163 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 246-248.

Bu süreçte Milletler Cemiyeti'nin Ermeni sorununa yönelik yaklaşımını da değişen konjonktürel gelişmeler belirledi. Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Milli Mücadele Hareketi'nin başarısı, değil büyük Ermenistan, Ermeniler lehine en küçük bir müdahaleyi bile sonuçsuz kılacak bir tarzda gelişmekteydi. Buna rağmen, dönem itibarıyla Ermeni çevreleri yine boş durmuyor, İtilaf Devletlerinin umursamazlıkları nedeniyle konuyu Milletler Cemiyeti üzerinden gündeme getiriyorlardı.

1921 yılı başlarında, askerî çevrelerin Sevr Antlaşması'nın revizyonuna dair daha ısrarcı tutumları¹⁶⁴ ve Türk Milliyetçilerinin Yunan ordusu karşısındaki başarılı harekâtları Londra'yı harekete geçirmiş, bu sefer Osmanlı Hükümeti yanında Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Ankara Hükümeti temsilcilerinin de davet edileceği Londra'daki görüşmelerde Türklere Sevr'in daha yumuşak bir versiyonunun sunulması tasarlanmıştı.

Sevr Antlaşması'nın revize edileceğini duyan Ermeni çevreleri ise bu süreçte Ermenilerin terk edilip, Ermeni davasından vazgeçilmemesi için çeşitli kurum ve kuruluşlar üzerinden ciddi bir baskı, propaganda ve lobi kampanyası başlattılar. Bu bağlamda 16 Şubat 1921'de merkezi Cenevre'de bulunan Uluslararası Ermeni Derneği¹⁶⁵ Başkanı Eduard Naville tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi'ne iletilen bir mektup ile Sevr Antlaşması ve Wilson sınırlarına vurgu yapılmak suretiyle Milletler Cemiyeti'nden Ermenilere yardım etmesi isteniyordu.¹⁶⁶ Adı geçen mektup, kaleme alındığı tarihten iki gün sonra Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunuldu ve konu hakkında konsey üyelerine bilgi verildi:¹⁶⁷

“Cenevre, 16 Şubat 1921

Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na,

Efendim,

Uluslararası Ermeni Derneği, Milletler Cemiyeti Genel Meclisi'nin geçen yıl bu zamanlar yaptığı oturum esnasında Milletler Cemiyeti Meclisi'ne başvurmak suretiyle bugün de hâlâ içinde bulunduğu umutsuz durumdan kurtarılması için Ermenistan'a yardım edilmesini talep

164 PRO. CAB. 24/119, C. P 2599, The Treaty of Sevres: General Staff Views on Modification of Terms, 16th February, 1921.

165 Phil-Armenian League

166 PRO. FO. 371/6266/E 2513, “Question of Armenia,” League of Nations to Foreign Office February 19th 1921.

167 PRO. FO. 371/6266/E 2513, “Question of Armenia,” Letter from the International Phil-Armenian League, February 16th 1921.

etmişti. Şu anda bu mutsuz ülkenin (Ermenistan) durumu geçen yıldan beri daha kötü bir hale geldiği için bu isteğimizi acil bir şekilde yineliyoruz.

Ermeni Cumhuriyeti'nin varlığını tanıyan ve dönem itibariyle iktidarda olan Ermeni Hükümeti'nin temsilcisi Mösyö Aharonian tarafından imzalanmış olan Sevr Antlaşması, Ermeni Devleti'nin sınırlarının belirlenmesi görevi hususunda Başkan Wilson'a tam yetki vermişti. Daha sonra, Mustafa Kemal ile Ermeniler arasında bir savaş çıktı. Dönem itibariyle Milletler Cemiyeti Meclisi Cenevre'de toplandığı esnada Türkler henüz kesin/kati bir başarı elde etmemişlerdi.

Efendim, hatırlayacağınız üzere bu konu Milletler Cemiyeti Meclisi'nde gündeme geldi ve meclisin önceki oturumlarından birinde, cemiyetin altı üyesinden oluşan bir komite tertip edilerek Ermeni menfaatlerinin gözetilmesi hususunda bu komiteye yetki verildi. Aynı zamanda M. Vivani'nin teklifi üzerine Mustafa Kemal ile Ermeniler arasında arabuluculuk görevini icra etmesi için de Başkan Wilson'a müracaatta bulunulması kararlaştırıldı. Başkan Wilson, bu teklifi kabul ederken, İspanya ve Fransa, başkanın bu icraatında, onunla işbirliği yapma doğrultusunda niyet beyanında bulundular. Milletler Cemiyeti'nin son oturumunda altı kişilik bu komitenin tasfiye edilmesine karar verilerek Ermeni çıkarlarının korunması bağlamında Milletler Cemiyeti Konseyi yetkili kılındı.

Bu arada Başkan Wilson, Sevr Antlaşması'yla kendisine yapılan müracaata uygun olarak Ermenistan'a devredilmesi gereken sınırları belirledi. Bu sınırlar, Ermenistan'ın limanı olması gereken Trabzon da dâhil olmak üzere üç vilayeti Ermenistan'a veriyordu.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin adı geçen toplantısından beri Ermenistan'daki durum daha da kötü bir hale geldi. Ermenistan, Mustafa Kemal'in saldırısının yanında Sovyet ordularının da hücumuna maruz kaldı. Kendisini iki taraftan yapılan saldırılarla karşı karşıya bulan Ermeni ordusu, direnmeye son vererek dağıldı. Ermeni Hükümeti, Mustafa Kemal ile bir ateşkes ve bir de feci bir antlaşma yaptı. Ordu, silah ve cephanelerini teslim zorlandı. Türklerin Erivan'a girip, burada katliam yapmalarına engel olmak için Ermenistan'dan geriye kalan şeyler Sovyetlere bırakıldı. Hükümeti dağıtan Sovyetler, şu anda cismen küçülen ülkede yönetici olarak hüküm sürmekteler.

Bu zor şartlar altında Ermenistan'a nasıl yardım edilebilir? Bize öyle geliyor ki; soruna yönelik tek muhtemel çare, İtilaf Yüksek Konseyi'nin kararını uygulamak, yani Mustafa Kemal'i, Başkan Wilson tarafından Ermenistan'a verilen topraklardan çıkmaya ikna etmektir. Tahliye edilen bölge, Sevr Antlaşması'yla tanınmış olan Ermeni Cumhuriyeti'ne verilecektir. Şurası kesindir ki, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu gibi mücavir bölge Ermenileri, derhal bu vilayetlere (Wilson'un belirlediği sınırlar içerisine) akın edecekler, daha sonra Sovyetler tarafından ortadan kaldırılan hükümetlerini (Ermeni Hükümeti) inşa görevi bu Ermenilere veya hâlihazırdaki hükümete (Ermeni Hükümeti) düşecektir. Ancak Ermenistan mandaterliğini kabul etmeye gönüllü bir gücün/devletin ortaya çıkmaması halinde, bunun gerçekleşmesi muhtemel gözükmemektedir.

Bununla beraber, Ermeni Cumhuriyeti'nin dışında yaşayan diğer Ermeniler de vardır. Ayrıca Kilikya bölgesi başta olmak üzere Türklerin elinde kalan Anadolu'nun bazı kısımlarında da Ermeniler yaşamaktadır. Bunlar için de Türkiye'de otonom bir yapı olmasa bile en azından daha önce Lübnan'da oluşturulduğu üzere Hristiyan bir idarenin tesis edilmesi gerekmektedir. Şurası kesindir ki, Türk hâkimiyeti altında bulunan bölgelerdeki Ermeni halkını yok etmek kastıyla yeni bir katliamın başlaması an meselesidir. Biz, Cenevre'deki toplantıların, Milletler Cemiyeti'nin bu katliamlara kesin olarak son verme doğrultusundaki açık niyetinin bir göstergesi olduğuna inanıyor ve bu yüzden Doğu'da barış ve adaleti tesis etmeye çalışan güçlerin (İtilaf Devletleri) sadece Ermenilerin güvenlik ve hayatlarını temin edecek gerekli adımları atmaları için değil aynı zamanda Ermenilere, üzerinde Ermenistan Devleti'ni kurup, barış, güven ve huzur içinde yaşayabilecekleri toprakları sağlamaları için de Milletler Cemiyeti Konseyi'nden Londra Konferansı'nda harekete geçmesini istiyoruz.

Eduard Naville/Başkan''

Anlaşıldığı üzere bu sefer Milletler Cemiyeti Konseyi'ne daha farklı bir kanal¹⁶⁸ ve yeni bir yüz vasıtasıyla ulaşan Ermeniler, konseyin dikkatini Ermenistan'ın içinde bulunduğu sıkıntılı duruma çekmişlerdi. Uluslararası Ermeni Derneği, adı geçen mektubunda, Türk-Ermeni Savaşı'nın sonuçları ile Ermeni Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesinden kaynaklanan açmazları

168 Bundan önce Ermeni istekleri genel olarak barış konferansı için Paris'te bulunan Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu tarafından dile getirilmekteydi. Türk-Ermeni Savaşı'ndan sonraki siyasi zemin ve Ermeni Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi, Paris'teki Ermeni Cumhuriyeti delegasyonunun varlık sebebinin de ortadan kaldırmış görünüyordu. Bundan sonra Ermeni davası bağlamında Milletler Cemiyeti ve İtilaf Devletlerine yapılan müracaatlarda uluslararası Ermeni dernekleri de değerlendirildi.

kaydedip, Ermenistan'a yardım edilmesini istiyordu. Buna göre Mustafa Kemal, Wilson tarafından Ermenistan'a verilen topraklardan çıkartılmalı, adı geçen bölge Ermeni Cumhuriyeti'ne verilmeliydi. Mektupta, mandater devlet sorunu da gündeme getirilmiş, Ermenistan için mandater bir devlet bulunmadığı takdirde Wilson sınırlarında bir Ermeni Hükümeti'nin yapılandırılmasının mümkün olmadığı belirtilmişti. Türkiye'de, Wilson sınırları dışında kalacak olan bölgelerde yaşayan Ermeniler için ise Hristiyan bir idarenin tesis edilmesi gerektiği ifade edilen yazıda, Milletler Cemiyeti, Türkler tarafından icra edilecek muhtemel bir Ermeni katliamını önlemek için harekete geçmeye davet ediliyor; tüm bu konularda yakında toplanacak olan Londra Konferansı'nda Milletler Cemiyeti Konseyi öncülüğünde somut adımlar atılması isteniyordu.

1921 Şubatı'nın son günlerinde, Londra'daki görüşmeler başlamadan önce, İngiliz Dışişleri de Ermeni beklenti ve istekleri ile karşı karşıya kalmıştı. Avetis Aharonian, bu doğrultudaki yazışmalarında Sevr'in revizyonu sürecinde Ermenilerin "kurban edilmemesi" gerektiğinden bahsediyordu.¹⁶⁹ Esasında Londra oturumlarından hemen önce, içinde buldukları durumun çıkmazlarıyla yüzleşen Ermeniler, beklentilerini Milletler Cemiyeti ve İtilaf Devletlerinin de destekleyebileceği bir çizgiye çekmişlerdi. Öyle ki, 21 Şubat'ta İngiliz Dışişleri'nde G. Osborne ile görüşen Bugos Nubar, görüşme esnasında, Londra'da toplanacak konferansa katılma isteğini dile getirerek, Türkiye'de oluşturulması gereken "Ermeni Milli Yurdu" (A National Home for Armenians) üzerinde durmuştu. G. Osborne ise Nubar'a, Sevr Antlaşması'nın revizyonu ile Kilikya'da otonom bir devlet tavsiyesinde bulunmuş, aynı zamanda Ermenilerin son dönemde Bolşeviklerle yaptığı işbirliğini öne sürerek, Ermenilere hiçbir şey için söz verilemeyeceğini, Londra'da yapılacak konferanstan da Ermenistan'a dair olumlu bir sonuç çıkmayabileceğini ima etmişti.¹⁷⁰

Dönem itibariyle genel olarak Türkiye, özel olarak da Ermenilerle ilgili tüm politik ve askerî çözümlerinin, Sevr Antlaşması'nın revize edileceği konferans sonrasına rezerve edildiği anlaşılıyordu. Adı geçen konferansın başlamasından birkaç gün sonra, 25 Şubat 1921'de Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Paris'teki oturumunda kabul edilen raporda¹⁷¹ da Londra'da Sevr Antlaşması'nın inceleneceği konferans sonuçlanıncaya kadar Milletler

169 *PRO. FO. 371/6266/E2668*, "Question of Armenia; Reports on Conversation with Mr. G. K. Montgomery respecting the Armenian America Society and with Monsieur Aharonian," Mr. Osborne to Mr. Lindsay, 22 February, 1921.

170 *PRO. FO. 371/6266/E2667*, "Question of Armenia," Boghos Nubar Pasha (Conversation), February 21st 1921.

171 Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nin Ermenistan sorunuyla ilgili hazırladığı rapor.

Cemiyeti'nin Ermenistan sorununun çözümüne yönelik eylemlerinin ertelenmesine karar verildi. Adı geçen raporda bir yol haritası çizilerek, konu bağlamında önceki gelişmeler özetlenmişti.¹⁷²

“Ermenistan

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği Tarafından Hazırlanıp

Paris'te Cemiyet Konseyi'nce Kabul edilen Rapor, 25 Şubat 1921

Milletler Cemiyeti Meclisi, 18 Aralık (1920) günlü önergesinde, bu husustaki tavsiyeleri değerlendirerek, Cemiyet Konseyi'nden, gerektiği takdirde Ermenistan'ın geleceğinin Milletler Cemiyeti üyelerince koruma/teminat altına alınmasını talep etmişti. Milletler Cemiyeti Konseyi bugün mevcut şartlar altında bu önerenin etkin bir şekilde nasıl uygulanabileceğini mütalaa etmektedir.

Milletler Cemiyeti Meclisi 22 Kasım'da (1920) Türk Milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaş durumunun sonlandırılması amacıyla Milletler Cemiyeti üyelerine müracaatta bulundu. Milletler Cemiyeti'nin bu çağrısı uyarınca Başkan Wilson ile İspanya ve Brezilya Hükümetleri bu hususta hizmet etme teklifinde bulundular. Bununla beraber o zamandan beri bölgede başka olaylar da cereyan etti ki, bunlarla ilgili detaylı bilgi, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nce hazırlanmak suretiyle Cemiyet Konseyi üyelerine dağıtılan memorandumda verilmiştir. Burada, müstakbel hareket tarzını belirlemede Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yardım etmek için ayrıntıya girmeden önemli noktalardan bahsedilmesi gerekiyor.

1. Aralık ayının (1920) sonlarına doğru bizim ilgilendiğimiz/iş yaptığımız Ermeni Hükümeti'nin varlığı son buldu ve bu hükümetin yerini öyle ya da böyle Rus Bolşeviklerine bağlı başka bir hükümet aldı. Barış Konferansı Ermeni Delegasyonu Başkanı Mösyö A. Aharonian'a göre Ermenilerin, ülke ve ırklarından arta kalanları muhafaza edebilmeleri için yapabilecekleri tek şey bu hükümet değişikliğiydi.

Bununla beraber bu olayın (hükümet değişikliği) acil sonucu, Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında ilişkilerin tesis edilmesi oldu ki; bu durum Ermenistan ile Batılı ülkeler arasındaki ilişkileri daha zor/güç bir hale getirdi.

172 PRO. FO. 371/6266/E3158, “Question of Armenia,” League of Nations to Foreign Office, 5th March 1921; Armenia; Report by the Secretary-General Adopted by the Council at Paris, on February 25th, 1921.

2. Ermeni Hükümeti, 2 Aralık'ta (1920) Türk Milliyetçileri ile Gümrü'de (Alexandropol) bir antlaşma yapmaya zorlandı. Bu antlaşma ile Ermeni Cumhuriyeti'nin toprakları Rusya Ermenistanı bölgesiyle sınırlandırıldı. Kars vilayeti ile belli başlı mücavir toprakların geleceğine ise sonradan yapılacak olan plebisit sonucuna göre karar verilecek, Türkiye Ermenistanı'nın tamamı ve 1878'den beri Rusya Ermenistanı'nın bir bölümünü oluşturan topraklar ise hiç olmazsa geçici olarak Türklerin elinde kalacaktı. Bir İtalyan kaynağından alınan bilgiye göre yeni Ermeni Hükümeti Gümrü'de (Alexandropol) yapılan antlaşmayı protesto ederek, müdahalede bulunmaları için Sovyetlere müracaat etti. Sovyetler, Türk Milliyetçileri ile Azerbaycan ve Ermenistan'ı davet etmek suretiyle, Moskova'da bir konferans yapılmasını tasarladılarsa da Kemalistler bu çağrıya, Gümrü Antlaşması'na bağlı kalmak niyetinde olduklarını açıklayarak cevap verdiler.

3. Sevr Antlaşması ile kendisine Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırı belirleme görevi verilen Başkan Wilson, bu konudaki kararını 2 Ocak'ta¹⁷³ açıkladı. Bu karar önceki Rus sınırının batısında bulunan Trabzon, Erzincan, Erzurum, Muş, Bitlis ve Van'ın da dâhil olduğu geniş bir bölgeyi Ermenistan'a tahsis ediyor. Şu anda adı geçen bölgeyi işgalleri altında bulunduran Türk Milliyetçilerinin, Sevr Antlaşması'nı tanımamaları durumu bir yana, bu antlaşmanın onay ve uygulanma meselesi hâlihazırda Londra'da yapılan görüşmelerin (Londra Konferansı) gündem maddesini oluşturmaktadır.

Başkan Wilson, 22 Ocak'ta Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na iletildiği mektupta, Sevr Antlaşması'nın uygulanmaması nedeniyle Ermeni sorununun çözümü bağlamında ortaya çıkan güçlükler vurgu yaptıktan sonra, Ermeni sorunu ile Rus sınırındaki meselelerin barışçıl çözümü arasında sıkı bir ilişki olduğuna dikkat çekip, Milletler Cemiyeti Konseyi'nde yer alan devletlerin, dışarıdan tehdit edilmediği bağlamında Rusya'ya yönelik bir deklarasyon yayımlayacağını umduğunu dile getiriyor.

Sadece İtilaf Devletleri ve Türkiye'nin değil, aynı zamanda Anadolu'nun Türk Milliyetçilerinin de yer aldığı Londra'da cereyan eden görüşmelerin sonucu bilinmeden önce Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bir hareket tarzı belirlemesi mümkün görünmüyor. Milletler Cemiyeti

173 2 Aralık olmalı. Öyle ki, Başkan Wilson, Ermenistan'ın sınırlarıyla ilgili kararını 1 Aralık'ta daktilo etmişti. (PRO. FO. 371/4965/E15131, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No.3578, Dated: 1.12.1920.)

Konseyi öncelikle Sevr Antlaşması'nın nasıl uygulanacağı veya hangi yönde revize edileceği hususunda tahkikat yapmak zorundadır. Daha sonra soruna yönelik hareket tarzının içerik ve kapsamı hakkında bir kestirim yapılabilmesi ve bunun ilgili devletlerle mutabakata varılmak suretiyle düzenlenmesi mümkün hale gelecektir.

Daha sonra konu bağlamında Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından verilecek herhangi bir karara alt yapı oluşturulması için, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin şu anki oturumu ile bir sonraki oturumu arasında cereyan edecek olan Ermenilerle ilgili gelişme ve olaylar mütemadiyen gözlemlenmelidir. Konsey, bu görevin icrası hususunda, oluşturacağı bir komiteyi ya da Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri ve sekreterin asistanlarını görevlendirebilir. İkinci alternatifin benimsenmesi halinde Genel Sekreter, cemiyet üyelerinin yardımıyla konseyin ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgeleri toplayacaktır. Hâlihazırda zaten Milletler Cemiyeti Konseyi adına cemiyet üyelerine gönderilen resmî bir yazıyla, cemiyet üyelerinden bu konuda Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne yardım etmeleri istenmiştir. Genel Sekreter, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin sorumluluğu kapsamında olan herhangi bir adımın atılmasını gerekli görürse, konuyu derhal konsey başkanına iletacaktır.

Milletler Cemiyeti, Ermenistan'ın desteklenmesi hususundaki etkili yöntemleri ancak Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına ilişkin durum açıklığa kavuşturulduğunda, Anadolu'da harekete geçebilecek devletlerle istişarede bulunduktan sonra değerlendirebilecektir.”

Milletler Cemiyeti, Sevr Antlaşması'yla ilgili revizyonun içeriği belli oluncaya kadar Ermeni sorununa yönelik hareket tarzını askıya almasına rağmen, her hâlükârda bu sorunun Milletler Cemiyeti'ne üye güçlerin inisiyatif almalarıyla çözülebileceğini vurgulamış, böylelikle Londra Konferansı'ndan önce cemiyet üyelerine bu doğrultuda göndermeler yapmıştı.

Londra Konferansı, Milletler Cemiyeti'nin adı geçen raporundan bir gün sonra 26 Şubat 1921'de başladı. İtalyan, Fransız, İngiliz, Yunan ve Türkiye'den de iki hükümetin¹⁷⁴ temsilcilerinin katıldığı görüşmelerde kalabalık bir Ermeni heyeti¹⁷⁵ de hazır bulunmuştu.¹⁷⁶ Toplantıda İngiliz Dışişleri Bakanı Lord

174 İstanbul ve Ankara Hükümetleri

175 Bugos Nubar ve Aharonian'ın yanında James Malcolm ve General Bagratouni'den oluşan bir heyet.

176 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: XV*, Edited by Rohan Butler, M. A. and J.P.T. Bury, M.A., M.E. Lambert, M.A., London, Her Majesty's Stationery Office, 1963, No: 26, British Secretary's Notes of an Allied Conference held in Lord Curzon's Room at the Foreign Office, London S. W., on Saturday, February 26, 1921, at 11, a.m, 207-216: Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, (1919-1938), III*, Ankara, 1973, 188-199.

Curzon, İtilaf Devletlerinin değişen koşullara rağmen Kars, Ardahan ve Gümrü'yü de içine alacak şekilde bağımsız bir Ermenistan kurulması hususunda kararlı olduklarını, Gümrü Antlaşması'nın ise onaylanmadığı için geçerli sayılmayacağını söylemiş, Lord Curzon'un bu ifadeleri Ankara Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey tarafından karşılanmıştı. Buna göre Ankara Hükümeti bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasına karşı değildi. Bununla beraber onaylanmamış bir antlaşmanın geçerli sayılmayacağı ilkesi Sevr Antlaşması için de söz konusuydu. Ayrıca nüfusunun ezici çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a katılması da mümkün değildi. Bu konuda gerekirse bir plebisit yapılabilirdi.¹⁷⁷

Londra'da yapılan görüşmelerde Türklerin elinin çok güçlü olduğu fark edilince Ermenilerle ilgili istekler "Ermeni Milli Yurdu" projesi ile sınırlandırıldı.¹⁷⁸ Ancak İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'nın askerî ve siyasi hükümlerinde değişiklik yapmak için boşuna uğraşıyorlardı. Londra revizyonunda, Ermenistan maddesi de farklılaşmasına rağmen bu güncelleme Türk Milliyetçilerinin kabul edebileceği bir formatta değildi. Buna göre Türkiye, Ermenilere bir yurt verip, Milletler Cemiyeti'nin bu konuda alacağı kararı kabul etmeliydi.¹⁷⁹

Londra'da Sevr üzerinde yapılan revizyonlar¹⁸⁰ Türk Milliyetçilerinin beklentilerine¹⁸¹ cevap vermedi. Bu anlamda görüşmelerden bir sonuç alınamamış, Doğu Sorunu'na tüm tarafların kabul edecekleri bir çözüm bulunamamıştı.¹⁸² Sonuçta Türklere, İtilaf politikalarının Türkiye'deki uygulayıcısı olan Yunan ordusunu kesin bir şekilde Anadolu'dan atmak dışında bir seçenek bırakılmadı.

177 Şimşir, *İBA*, III, LVIII, 199.

178 Londra'da, Türkiye'nin Doğu sınırında Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından oluşturulacak bir komisyonca belirlenecek bir bölgenin "Milli Yurt" olarak Ermenilere tahsis edilmesi gündeme getirilmişti. (*The Case for Armenia*, 11.)

179 Şimşir, *İBA*, III, Belge No: 78, British Secretarys Notes of an Allied Conference held at 10, Downing Street, London, S.W., on Thursday, March 10, 1921.

180 Yeni barış planında Türkiye'nin ordusu ve donanması kabul edilip, Milletler Cemiyeti'ne üyeliği onaylanıyordu. Türk Devleti, Boğazlar Komisyonu'nda yer alacak, bunun yanında Kürdistan ve Ermenistan konularında bazı değişiklikler yapılacaktı. İzmir Türklerin egemenliğine bırakılırken, Yunan kuvvetleri şehirde kalmaya devam edecekler, İstanbul'daki İtilaf kuvvetlerinin sayısı da azaltılacaktı. (Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde İngiltere ve Türkiye, (1919-1922)* (Ankara, 2004), 205.)

181 Ankara Hükümeti, konferansta, Türkiye'nin 1913 sınırları dâhilinde yeniden inşasını, bu bağlamda kabul edilebilecek sınırların Misak-ı Milli'de saptandığını; İzmir'in boşaltılmasını, Boğazların kontrolünün Türklere bırakılmasını ve yabancı güçlerin İstanbul'dan çekilmesini isterken ayrıca mali ve iktisadi bağımsızlık üzerinde durmuş, Ermenistan ve Kürdistan meselelerine de değinmek suretiyle Misak-ı Milli'ye gönderme yapmıştı. Buna göre Ermenistan sınırı Gümrü Antlaşması'yla belirlenmişti. Kürdistan sorunu diye bir sorun da yoktu. (Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye, 204-5*; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II* (Ankara, 1995), 127; Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)* (Ankara, 2006), 194.)

182 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II*, 140.

1921 yılının bahar aylarından itibaren özel olarak Ermeni sorununun genel olarak da Sevr Antlaşması'nın kaderi, İtilaf Devletlerinin Türkiye'deki askerî piyonu olan Yunan ordusunun Türk Milliyetçileri karşısındaki başarısına bağlı hale geldi.¹⁸³ Bu süreçte Ermeni sorunu, Ermeni Milli Yurdu projesiyle tanımlanıyordu.

Siyasi projelerinin milli bir yurt boyutuna indirgenmiş olması Ermeniler için büyük bir hayal kırıklığı demektir. Yunan ordusunun 1921 yılının yaz aylarında Türk Milliyetçileri karşısındaki başarısı Ermenileri heyecanlandırmış, bu süreçte tekrar Sevr'de tasarlanan Ermenistan'a gönderme yapılarak, Londra Konferansı'nda Wilson sınırlarının yok sayıldığı ifade edilmişti.¹⁸⁴ Bununla beraber Ağustos ayı sonunda Yunan ordularının Türk Milliyetçileri karşısındaki yenilgisi, İtilaf Devletlerini Türkiye'ye yönelik politikalarında yeni bir revizyona sevk etti. Bu süreçte Sevr'de tasarlanan Ermenistan bağlamındaki Ermeni talepleri de anlamsız hale gelmiş, Milletler Cemiyeti, Türkiye'de Ermeniler için milli bir yurt projesinin hayata geçirilmesi hususunda inisiyatif almıştı.

Ermeni önderleri, adı geçen süreçte de davalarını Milletler Cemiyeti Meclisi gündemine taşımaktan geri kalmadılar. 17 Ağustos 1921'de Ermeni Cumhuriyeti Barış Delegasyonu Başkanı Aharonian'dan Cemiyet Genel Sekreteri Eric Drummond'a gönderilen bir yazıda, Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti Genel Meclisi'nin 2. Oturumu'nda ele alınması isteniyordu.¹⁸⁵

*“Ermeni Cumhuriyeti, Barış Konferansı Delegasyonu
Paris, 17 Ağustos 1921*

Efendim;

Milletler Cemiyeti'nin ilk Genel Meclisi, defalarca Ermeni sorununu ele alarak tüm oturumlarını bu meseleye hasretmiş, bu esnada Milletler Cemiyeti'nin çoğu nüfuzlu üyesi, Ermeni sorununa samimi bir şekilde

183 1921-1922 yıllarında Türk-Yunan Savaşları ve bu savaşların uluslararası platformdaki akisleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*, 1972; Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*.

184 PRO. FO. 371/6267/E7352, “Armenian Question,” Note on the Armenian Question to Members of the Imperial Conference from the Rt. Hon. Lord Robert Cecil, M.P. and Mr. Aneurin Williams, M.P., 16th June 1921; PRO. FO. 371/6267/E8076(8) “Armenian Question,” General Bagratouni to Foreign Office, No: 233, July 12th 1921.

185 PRO. FO. 371/6267/E10123, “The Armenian Question,” League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921; A. Aharonian to Sir Eric Drummond (Secretary-General of the League of Nations, Geneva), Paris, August 17th, 1921.

arka çıkmıştı. Lord Robert Cecil, M. Viviani ve Senatör Lafontaine'in teklifi üzerine Ermenistan'a yardım etmek hususunda etkin önlemleri değerlendirmek için Milletler Cemiyeti Meclisi bünyesinde özel bir komite oluşturulmuş, Romanya Hükümeti adına M. Jonnesco tarafından hazırlanan uluslararası yardım teklifi, ABD, İspanya ve Brezilya'nın arabuluculuk teklifleri eşliğinde değerlendirilmek üzere adı geçen komiteye iletilmişti.

Oturumun kapanışında, Milletler Cemiyeti Meclisi, özel komitenin çabalarından o ana kadar belirli bir sonuç alınmadığından Ermenistan'ın kaderiyle ilgili olayların gözlemlenmesi hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yetki verdi.

O zamandan beri Ermenistan'daki durum devamlı surette daha da kötü bir hale geldiği için Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu, Ermeni sorununun bir kez daha ve resmî bir şekilde Milletler Cemiyeti Genel Meclisi'nde gündeme getirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Dolayısıyla Ermeni Delegasyonu, Milletler Cemiyeti Meclisi'ne tebliğ edilmesi için kısa süre içerisinde hazırlayacağı detaylı bir raporu sekreterliğinize iletacaktır.

Bu arada Ermeni Delegasyonu, Ermeni sorununun, ikinci Milletler Cemiyeti Genel Meclisi gündemine eklenmesi hususunda yardımınızı talep etmektedir.

A. Aharonian."

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği, Aharonian'ın, Ermeni sorununun Cemiyet Meclisi'nde gündeme getirilmesine ilişkin yazısını yaklaşık bir hafta sonra cevapladı. 25 Ağustos 1921'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri adına Cemiyet Siyasi Şube Müdürü P. Mantoux tarafından Ermeni Delegasyonu Başkanı Aharonian'a iletilen yazıda, Aharonian'ın, Ermeni sorununun gelecek ay Milletler Cemiyeti Meclis gündemine sunulmasına ilişkin talebi, Milletler Cemiyeti Meclisi Usul Kurallarınının 4.Maddesi¹⁸⁶ ileri sürülerek o an itibariyle nazikçe reddediliyor, Aharonian'dan, Cemiyet Sekreterliği'ne göndermeyi düşündüğü raporu, bilgi sahibi olmaları ve sorunu yasal prosedürlere uygun

¹⁸⁶ Adı geçen maddede, Milletler Cemiyeti Meclisi gündemine eklenebilecek sorunlar ve bunların usullerine ilişkin teknik bilgiler yer alıyordu. Buna göre meclisin özel durumlarda ek maddeleri gündemine alabilmesi için adı geçen maddelerin, meclisin 2/3'lük çoğunluğuyla meclise teklif edilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde bu ek maddelere yönelik bütün değerlendirmeler meclisin bir komitesi bunlar üzerinde rapor hazırlayınca kadar dört günlük bir tehire tabi tutuluyordu.

olarak gündeme getirmeleri için Milletler Cemiyeti üyelerinin tümüne göndermesi isteniyordu.¹⁸⁷

Milletler Cemiyeti İngiliz Üniyonu Genel Sekreteri Mr. Maxvell Garnett tarafından, 11 Ağustos 1921'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne verilen bir önerge¹⁸⁸ üzerine Ermenistan sorunu 1921 yılı Eylül ayının sonlarında, İkinci Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündemine alındı. Meclisin 21 Eylül günlü oturumunda, "*Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınıp, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne baskı yapılması*" için Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne uyarıda bulunuldu.¹⁸⁹

"Milletler Cemiyeti

İkinci Milletler Cemiyeti Meclisi

Ermenistan

21 Eylül 1921 Tarihli Oturumda Meclis Tarafından Alınan Karar

İlk Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 18 Kasım 1920'de Ermenistan'ın geleceğini güvence altına alma hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ni görevlendirmiş olması; ayrıca dönem itibariyle Anadolu'da harekete geçmenin mümkün olmadığını göz önünde bulunduran Cemiyet Konseyi'nin, 25 Şubat 1921'de, daha sonra bu hususta alacağı kararlara alt yapı oluşturmak için Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne Ermeni sorunuyla ilgili gelişmeleri takip etme görevi vermiş olması; dahası bu arada İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Sevr Antlaşması'nın revizyonu sürecinde Ermenilere milli bir yurt sağlamak için hazırlıklarda bulunması ve de Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında kaydedilen barış antlaşması (Sevr) üzerinden fazla bir zaman geçmemiş olması nedeniyle:

187 PRO. FO. 371/6267/E10123, "The Armenian Question," League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921; P. Mantoux (Director of the Political Section) to Monsieur Aharonian, Geneva, August 25th, 1921.

188 Milletler Cemiyeti İngiliz Üniyonu Genel Sekreteri Mr. Maxvell Garnett, 11 Ağustos 1921'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne verdiği bir önerge ile Milletler Cemiyeti Asemblesi'nin, Ermeni sorununu etüt etmesi gereğini ifade etmişti. (PRO. FO. 371/6267/E10123, "The Armenian Question," League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921; Resolution passed by the Executive Committee of the British League of Nations Union and forwarded by the General Secretary of the Union, Mr. Maxvell Garnett, to the Secretary-General of the League of Nations.)

189 PRO. CAB. 24/128, C. P. 3339, "Second Assembly of the League of Nations: Armenia, Resolution Adopted by the Assembly at it's Meeting held on Wednesday, September 21st 192; *The Case for Armenia*, 12.

Milletler Cemiyeti Meclisi, Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınması, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne baskı yapılması için Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ni uyarmaktadır."

Cemiyet Meclisi'nin adı geçen kararından anlaşıldığı üzere, Türk Milliyetçilerinin askerî ve siyasi koşulları değiştirmiş olması nedeniyle 1921'in ilk aylarında çeşitli platformlarda gündeme getirilmeye başlanan Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlama projesi, aynı yılın sonbaharında Cenevre'de de resmî kayıt altına alınmış, artık Ermeniler için yapılabilecek tek şeyin bu olduğuna karar verilerek, konu hakkında İtilaf Devletlerini harekete geçmeye zorlaması için Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yetki verilmişti.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu hususta yaptığı ilk iş, konu hakkında İngiliz Başbakanı'nın dikkatini çekmek oldu. 6 Ekim 1921'de Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı V. K. Wellington'dan Lloyd George'a gönderilen bir yazıyla, İngiliz Başbakanı'na 22 Eylül'de Milletler Cemiyeti Meclisi'nce alınan karar tebliğ edilerek, önde gelen İtilaf Devletlerinden, Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda ellerini taşın altına sokmaları istendi.¹⁹⁰

"Milletler Cemiyeti; Ermenistan'ın Geleceği

Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'nden Başbakan'a Mektup

Milletler Cemiyeti, Cenevre, 6 Ekim 1921

David Lloyd George;

Efendim, Milletler Cemiyeti'nin 21 Eylül'deki oturumunda oybirliği ile aldığı aşağıdaki karar hakkında sizleri bilgilendirmekten onur duyuyorum:

"İlk Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 18 Kasım 1920'de Ermenistan'ın geleceğinin güvence altına alınması hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ni görevlendirmiş olması; ayrıca dönem itibariyle Anadolu'da harekete geçmenin mümkün olmadığını göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, 25 Şubat 1921'de, daha sonra bu hususta alacağı kararlara alt yapı oluşturmak için Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne Ermeni sorunuyla ilgili gelişmeleri takip etme görevi vermiş olması; dahası bu arada İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Sevr Antlaşması'nın revizyonu sürecinde Ermenilere milli bir yurt sağlamak

190 PRO. CAB. 24/128, C. P. 3396, League of Nations: The Future of Armenia: Letter to the Prime Minister from the Secretary-General of the League of Nations, Geneva, 6th October, 1921.

için hazırlıklarda bulunması ve de Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında kaydedilen barış antlaşması (Sevr) üzerinden fazla bir zaman geçmemiş olması nedeniyle:

Milletler Cemiyeti Meclisi, Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınması, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne baskı yapılması için Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ni uyarmaktadır."

Milletler Cemiyeti Konseyi, 2 Ekim'de bu öneriyi değerlendirerek, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin beyan ettiği görüşe uygun bir şekilde hareket etmeye karar vermiştir:

Bu yüzden Milletler Cemiyeti Konseyi, bu konunun önemi hakkında sizlerin dikkatini çekmemi ve Ermenistan'ın geleceğinin güvence altına alınıp, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması için önde gelen İtilaf güçlerinin uygun bir zamanda önlemler alacaklarının umut edildiğini sizlere iletmemi rica etti.

V. K. Wellington KOO

Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı"

Ermenistan'ın geleceği bağlamındaki bütün yükümlülüklerin adı geçen yazıyla önde gelen İtilaf Devletlerine, özellikle de başından beri bu yükün altına kesinlikle girmeyeceğini ifade eden İngiltere'ye havale edilmesi, sorununun çözümünü bir kez daha çıkmaza sokmuştu. Bu dönemde İngiltere'yi Ermeni sorununa yönelik tarihî sorumlulukları ile yüzleştirmek isteyen Ermeni önderlerinin Londra'ya gönderdikleri mektuplar da esasen bir şey ifade etmiyordu.¹⁹¹

Avrupa'daki Ermeni önderleri, bu dönemde resmî kayıtlarca da tanımlanır hale gelmiş olan Ermeni Milli Yurdu projesinin hayata geçirilmesi bağlamında Cenevre'nin de dikkatini çekmeye başladılar. Birleşik Ermeni Delegasyonu¹⁹² tarafından 17 Kasım 1921'de Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanlığı'na gönderilen bir mektup ile Türk yönetiminden tamamen bağımsız olmak üzere

191 *PRO. FO. 371/6267/E10513*, "Armenian Question," Joint Council of British Societies for Assisting the Armenian People, Major-General Bagratouni to Mr. Forbes Adam, No: 380, 17th September, 1921.

192 Avetis Aharonian'ın başkanlığındaki Erivan Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu ve Bugos Nubar'ın Milli Ermeni Delegasyonu.

Ermenilere milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Devletlerinin görevi çağrılması isteniyordu.¹⁹³

*Birleşik Ermeni Delegasyonu
Paris, 17 Kasım 1921*

Efendim,

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin şu anda Paris'te oturum halinde olması münasebetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi'nce oybirliği ile alınan karar için biz bir kez daha konseye içten minnettarlığımızı iletiyoruz ve "Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınması, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda" Milletler Cemiyeti Konseyi'nden yardım talep ediyoruz.

Şu anda Ermeni halkının durumu her yerde kasvetli ve endişe verici olduğu için konseyden, acilen elindeki bütün güç ve imkânları kullanarak, şu anda Doğu Sorunu'nun nihai çözümü için görüşmeler yapmakta olan İtilaf Hükümetlerine, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin adı geçen kararını hatırlatmasını ve İtilaf Hükümetlerinin, mümkün olan en kısa zamanda, bu yılın mart ayında İtilaf Yüksek Konseyi tarafından alınan karara bağlı olarak, Milletler Cemiyeti Meclisi'nce yapılan teklifin hayata geçirilmesi için gerekli adımları atmaları hususunda harekete geçirilmesini istiyoruz.

*Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Adına A. Hatisyan
Milli Ermeni Delegasyonu Adına (İllegible/Okunaksız)"*

Ermeni önderleri bu mektupla, Milletler Cemiyeti Konseyi'ni, İtilaf Devletlerini Ermeni davası hususunda harekete geçmeye davet etmesine rağmen, Ekim ayı içerisinde Türkiye'de meydana gelen bazı gelişmeler,¹⁹⁴ İtilaf cephesindeki

193 HLRO, LGP/F/25/2/50, United Armenian Delegations to the President of Council of the League of Nations, Paris, November 17th, 1921.

194 1921 yılının Ekim ayı başlarında, Ankara Hükümeti'yle Sovyetleştirilmiş Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında, Sovyet Rusya'nın da katıldığı bir dizi görüşmeler sonucunda 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile bölgedeki durum netlik kazanmış, daha önce Batum üzerindeki haklarından vazgeçmiş olan Türkiye, adı geçen antlaşma ile Batum Limanı'ndan ayrıcalık hakkı elde etmiş, bunun yanında Ardahan ve Kars üzerindeki hâkimiyetini korumuştur. Antlaşmada Ermenilere herhangi bir ödün verilmemiş, sadece Ermeni savaş tutsaklarının serbest bırakılması kayıt altına alınmıştır. (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, 41-47; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, 185-186.) Aynı yılın sonlarına doğru, Ankara Hükümeti ile Fransa arasında yapılan 20 Ekim tarihli antlaşma ile İtilaf cephesinin bir halkası olan Fransa, Ankara Hükümeti'ni fiili olarak tanımış, bölgede Türkiye ve Fransa arasındaki savaş durumu sona ermiş, Fransız ordusu Kilikya'dan çekilmişti. (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, 48-49; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, 201, 203.)

çatlakların daha da büyümesine ve Türkiye'ye yönelik birliktelik stratejisinin ortadan kalkmasına sebep oldu.¹⁹⁵ Bu şartlar altında Ermeni önderlerinin, İtilaf Devletlerinden Türkiye'de milli bir yurt konusunda harekete geçmelerini istemeleri bir şey ifade etmiyordu. İtilaf Devletleri, Doğu'daki yeni askerî ve siyasi gelişmeler karşısında Türkiye'ye yönelik politikalarını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmışlar, adı geçen dönemde İngiltere de artık bir şekilde yönünü Türk Milliyetçileri ile uzlaşma alternatiflerine çevirmiş,¹⁹⁶ bu arada 1921'in son ayı içerisinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir Transkafkasya Federasyonu kurulmuştu.¹⁹⁷ Sevr'de tasarlanan Ermenistan projesinden sonra Türkiye'de Ermenilere milli bir yurt sağlama projesi de anlamını yitirecek gibi görünüyordu.

Bununla beraber Ermeni önderleri ve kuruluşları, davalarını 1922 yılında da uluslararası platformlarda dile getirmeye devam ettiler. Ocak ayında *Amerika Ermeni Birliği* tarafından Milletler Cemiyeti'ne yapılan başvuruyla, Ermenistan için mandater bir devlet bulunarak Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın hayata geçirilmesi için 25 milyon dolar ile 5000 Ermeni askeri teklif edildi.¹⁹⁸ Adı geçen teklif, 28 Ocak'ta Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri tarafından Lloyd George'a iletilerek konunun İngiliz Hükümeti'nce değerlendirilmesi istenmiş, aynı şekilde teklif hakkında önde gelen diğer İtilaf Hükümetlerine de bilgi verilmişti.¹⁹⁹

İlgili yazışmalardan takip edildiği kadarıyla İngiliz Hükümeti 1 Şubat'ta konu hakkında Dışişleri'nden görüş istemiş,²⁰⁰ aynı gün İngiliz Dışişleri

195 Mustafa Kemal'in her yeni başarısı, Londra'nın Türkiye politikasını sarsıyor, Türkiye karşısındaki ortak müttefik cephesinde çatlaklara sebep oluyor, İngiltere ile müttefikleri arasındaki görüş ayrılıkları giderek büyüyordu. Fransa ve İtalya, Mustafa Kemal Paşa Hareketi'ni farklı açılardan değerlendirmeye ve İngiliz eksenli politik tasarımlardan ayrılmaya başlamışlardı. İngiliz diplomasisi, Türkiye karşısındaki İtilaf cephesini ayakta tutabilmek için özel çaba harcamak zorunda kalıyor, İngiltere'nin yükü gün geçtikçe ağırlaşıyordu. (Şimşir, *İBA*, III, XI.)

196 *PRO. CAB. 23/27, Cabinet 88 (21)*, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at Foreign Office, on Tuesday, 22nd November, 1921, at 15, p.m.

197 "Transcaucasia Revived," *The Times*, 27 Aralık 1921, 8; *PRO. FO. 371/7728, E 9419*, "Federation Alliance of Transcaucasian Republics," Mr. Hoggson, Moscow to Foreign Office, No: 671, 5th September 1922. Kafkasya'da Transkafkasya Federasyonu'nun oluşturulmasından sonra, 9 Temmuz 1922'de Ankara Hükümeti delegasyonu ile Sovyet Cumhuriyetleri temsilcileri arasında yapılan antlaşma ile posta, telgraf, demiryolu ve adli yardım konuları hakkında bazı düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. (*PRO. FO. 371/7728 E 7563*, "Federation of Soviet Republics of Georgia, Azerbaidjan and Armenia," Mr. Henderson (Constantinople) to Foreign Office, No: 663, 25th July 1922.)

198 *PRO. FO. 371/7728/E1648*, "Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson," Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3., 13th February 1922; *PRO. FO. 371/7728/E 2075*, "Future of Armenia," Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3., 20th February, 1922.

199 *PRO. FO. 371/7728/E 1161*, "Future of Armenia," Eric Drummond (Secretary General) to David Lloyd George, Geneva, 28th January 1922.

200 *PRO. FO. 371/7728/E 1161*, "Future of Armenia," Foreign Office to Secretary of Cabinet, February 7th 1922.

yetkililerinden R. Mc. Donell'ın, "Ermenistan Milli Yurdu" hakkında hazırladığı bir raporda malum teklifle ilgili bir takım değerlendirmeler yapılmıştı. Adı geçen raporda, 25 milyon doların Ermenileri Wilson sınırlarına yerleştirmek için yetersiz olduğu kaydedilmiş, dahası gelinen noktada Wilson sınırlarının uygulanabilir veya politik açıdan tavsiye edilebilir olup olmadığı sorgulanmıştı. Rapora göre Ermenistan için en pratik çözüm, önceden Erivan Cumhuriyeti'ni oluşturan topraklara Bayezid ile Van vilayetinin eklenmesi ve tüm bölgenin Rus mandası altına yerleştirilmesiydi. Böylelikle Anadolu'daki Türklerle Azerbaycan arasındaki Panturanist ve Panislamist bağlantıyı engelleyecek bir bariyer inşa edilmiş olacak, Ermenistan'ı Rus mandaterliği altına koymak, son zamanlarda ortaya çıkan durumu da pek fazla etkilemeyecek, muhtemelen Transkafkasya Federasyonu güçlenecekti. Ayrıca Rusya, mandater bir devlet olarak muhtemelen Milletler Cemiyeti'nce tanınacak ve uluslararası sorunlara yönelik bazı kararlar kapsamında cemiyete karşı sorumluluk taşıyacaktı.²⁰¹

Mc Donell raporunu da dikkate alan İngiliz Dışişleri, Milletler Cemiyeti'ne yapılan 25 milyon dolarlık teklif bağlamında 7 Şubat'ta hükümete görüş beyanında bulundu. Foreign Office'ten İngiliz Kabine Sekreterliği'ne iletilen yazıda, adı geçen teklif eşliğinde ileri sürülen şartların, bu teklifin kabulünü imkânsız hale getirdiği kaydedilip, Milletler Cemiyeti Konseyi'nden sözü geçen teklifi reddetmesi isteniyordu.²⁰²

- 1- *Amerika Ermeni Birliği'nin adı geçen teklifi, Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan mandaterliğini kabul etmeye hazır bir gücü/devleti bulmasını şart koşmaktadır.*
- 2- *Bununla beraber ortada, mandater bir devlet bulmaya yönelik yeni çabaların, bu uğurda geçmişte sonuç alınamayan uğraşlardan daha başarılı olacağına inanılmasını sağlayacak herhangi bir delil yoktur. Ayrıca İtilaf Devletlerinin, içerisinde bir Ermeni yurdu oluşturulması tasarlanan söz konusu geniş topraklardan Türklerin çıkarılması hususunda güvence vermeleri de söz konusu değildir. Dahası ortada, bu sonuncu gaye için gerekli olan insan ve finansal kaynak eksikliği vardır. 25 milyon dolar yeterli olsa bile -ki bu son derece şüphelidir- bu meblağın artırılması/yükseltilmesi için taahhütlerin nitelik ve mahiyetinin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.*

201 PRO. FO. 371/7728/ E 1161, "Armenian National Home" by R. Mc. Donnell, 1.2.22.

202 PRO. FO. 371/7728/ E1161, "Future of Armenia," Foreign Office to Acting Secretary of the Cabinet, February, 7th 1922.

3- Görünen o ki, Milletler Cemiyeti Konseyi, bu şartlar altında [Amerika Ermeni Birliği'ne] sadece bu cömert teklifin reddedilmesini zorunlu kılan sebepleri açıklayabilir.”

Dışişleri'nin yukarıda ifadesini bulan görüşleri doğrultusunda hareket eden İngiliz Kabinesi, konu hakkında Milletler Cemiyeti'ne gönderilecek cevap yazısı için bir taslak hazırladı. Adı geçen taslak metin 13 Şubat'ta Dışişleri'ne gönderilip,²⁰³ 17 Şubat'ta Dışişleri'nce de onaylandıktan sonra²⁰⁴ ayın 18'inde İngiliz Kabine Sekreterliği tarafından Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne iletildi.²⁰⁵

“Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne saygılarını sunan Kabine Sekreterliği, Cemiyet Genel Sekreterliği'nce iletilen, Amerika Ermeni Birliği'nin Başkan Wilson tarafından belirlenen sınırlar içerisinde Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmeye gönüllü herhangi bir Hristiyan güce önerdiği 25 milyon dolarlık teklifle ilgili 28 Ocak tarihli yazısını (11/18529/3421) aldığını bildirmektedir.

Maalesef ortada mandater bir devlet bulmaya yönelik yeni çabaların, bu uğurda geçmişte sonuç alınamayan uğraşlardan daha başarılı olacağına inanılmasını sağlayacak herhangi bir delil yoktur. Bir Ermeni yurdu inşa etmek, insan ve finansman kaynağı gerektirecektir ki, bu hususlarda eksiklik söz konusudur. 25 milyon dolar yeterli olsa bile -ki bu son derece şüphelidir- bu hususta yapılması gereken ilk iş, adı geçen meblağın artırılması/yükseltilmesi için taahhütlerin nitelik ve mahiyetinin dikkatli bir şekilde incelenmesi olacaktır.

Şu da eklenmelidir ki, Türklerin güçlü bir şekilde ellerinde tuttıkları topraklarda ivedilikle böyle bir yurt (Ermeni Milli Yurdu) tesis etme olasılığı umut verici değildir. Bu şartlar altında Milletler Cemiyeti Konseyi'nin önünde, Amerika Ermeni Milli Birliği'nin cömert teklifini uygun üzüntü ifadeleri eşliğinde reddetmekten başka bir alternatifin olmadığı anlaşılmaktadır.”

203 PRO. FO. 371/7728/ E1648, “Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson,” Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3, 13th February 1922.

204 PRO. FO. 371/7728/ E1648, “Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson,” Foreign Office to the Secretary to the Cabinet, 17th February 1922.

205 PRO. FO. 371/7728/ E 2075, “Future of Armenia,” The Secretary to the Cabinet to the Secretary-General of the League of Nations, 38/C/3, 18th February, 1922.

Sonuçta gerek konuyla ilgili maddi gerekçeleri²⁰⁶ gerekse olayın siyasi ve askerî boyutunu ve bundan kaynaklanan devasa yükümlülükleri göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti, Amerika Ermeni Birliği'nin Sevr'de tasarlanan Ermenistan projesi bağlamında yaptığı 25 milyon dolarlık teklife olumlu cevap vermedi. Esasında Türkiye ile ilgili tüm politik tasarıların sarsılıp, Sevr Antlaşması'nın geçerliliğinin Türk-Yunan Savaşı'nın sonucuna bağlı hale geldiği günlerde, “uluslararası camianın” kafa yormak istediği en son şey belki de Ermeni sorunuydu. Üç İtilaf Devletinin 1922 yılı Mart ayında Doğu Sorunu'nun çözümüne yönelik Paris'te yaptıkları toplantıda, Milletler Cemiyeti'nin ismi ön plana çıkarılmak suretiyle Türkiye'de azınlık haklarının korunması ve Ermeni Milli Yurdu'nun temini hususunda bazı ifadeler kaydedildiyse de²⁰⁷ bunların uygulama safhasına geçmeyeceği ortadaydı.

Adı geçen günlerde İngiliz Kabinesi'nde Türkiye ve Ermeni sorunu hakkında sarf edilen sözler de bu durumu doğrular nitelikteydi. W. Churchill, İngiliz Kabinesi'nin 20 Mart 1922 tarihli oturumunda, Sevr Antlaşması'nı “*dünyanın en talihsiz olaylarından biri*” olarak nitelemiş, bu antlaşmayı uygulamak için herhangi bir vasıta olmadığını altını çizerek, Türkiye'ye yönelik tüm politikaların iflas ettiğini kaydetmişti.²⁰⁸ Aynı toplantıda İngiliz Dışişleri Bakanı'nın, Ermenistan konusundaki değerlendirmeleri de son derece gerçekçiydi:²⁰⁹

“Ermeniler için yapacak fazla bir şey olduğunu söylemek çok zor. Şu anda Erivan'da Sovyet ilkelerini kabullenmiş bir Ermeni Cumhuriyeti var. Onlar, bu devletin sınırlarını genişletmek için Türkleri razı etmek istiyorlar. Ermeniler için alternatif oluşturacak başka bir proje ise Kilikya'da bir Ermeni Cumhuriyeti teşkilidir. Fakat Türklerin bu durumu kabul etmelerine yönelik de en ufak bir ihtimal görünmemektedir.”

206 Esasında Amerikalı General Harbord'un bundan birkaç yıl önce (1919) Ermenistan mandaterliği ile ilgili hazırladığı rapordaki kayıtlar incelendiğinde Amerika Ermeni Birliği'nce önerilen 25 milyon dolarlık teklifin son derece yetersiz olduğu anlaşılabilir. General Harbord, tamamlanmış olduğu raporunda, Yakın Doğu'daki durum hakkında gerçekçi değerlendirmelerde bulunmuştu. Buna göre ABD'nin bölgedeki mandaterliği ilk 5 yıl için 756 milyon dolara mal olacaktı. (Major General James G. Harbord, “Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919,” *Senate Documents*, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266, 3, 14, 24-29.) Dönem itibarıyla 5 Nisan 1920 tarihli *The Times*'ta yer alan bir haberde de Harbord Raporu'na ilişkin bazı bilgiler verilmiş, bu bağlamda Ermenistan mandaterliğinin yıllık maliyetinin yaklaşık olarak 275 milyon dolar olabileceğinin açıklandığı kaydedilmişti. (“U.S and Mandate,” *The Times*, 5 Nisan 1920, 7.)

207 *The Case for Armenia*, 13.

208 *PRO. CAB. 23/29, Cabinet, 19 (22)*, Secret, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 20th March, 1922, at 11.30, a.m.

209 *PRO. CAB. 23/29, Cabinet, 19 (22)*, Secret, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 20th March, 1922, at 11.30, a.m.

Neticede 1922 yılının ilk aylarında kaydedilen bu cümleler, aynı yılın yaz aylarındaki gelişmeler sonucunda doğrulanmış, Yunan ordusunun Anadolu'daki hezimetini, Türkiye'ye yönelik tüm emperyal tasarıların Lozan Konferansı'nda²¹⁰ tekrar gözden geçirilmesine neden olmuştu.

Lozan Konferansı başlamadan önce 22 Eylül 1922'de toplanan Üçüncü Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündem maddelerinden biri de Ermeni sorunuydu. Toplantıda, yakında Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerinde, Ermenilere milli bir yurt temin etme projesinin göz ardı edilmemesi tavsiyesinde bulunulmuş, bu bağlamda Ermenilere milli yurt teminini kolaylaştıracak adımların atılması hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yetki verilmişti.²¹¹

İtilaf Devletleri -özellikle de İngiltere- Ermeni teşkilatlarınca uluslararası platformlarda yeniden gündeme getirilen Ermeni Milli Yurdu projesini²¹² Lozan'daki görüşmeler esnasında Türklere karşı bir koz olarak kullandıysa da Ankara Hükümeti'nin gösterdiği direnç adı geçen projenin anlamını yitirmesine neden oldu.²¹³ Ermeni sorunu, Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla

210 Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması ile ilgili olarak bkz. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I-VIII*, Çeviren: Seha L. Meray (İstanbul, 2001); *İngiliz Belgeleri'nde Lozan Barış Konferansı*, Yayına Hazırlayan: Mim Kemal Öke (İstanbul, 1983); M. Cemil Bilsen, *Lozan, I,II* (İstanbul, 1998).

211 Milletler Cemiyeti Meclisi'nde alınan kararın orijinali şu şekilde kaydedilmişti: "The Assembly notes with gratitude the action taken by the Council with respect to Armenia, and recommends that, in the negotiations for a peace with Turkey the necessity of providing a National home for the Armenians should not be overlooked, and requests the Council to take all steps which it may think useful to secure this result." (*The Case for Armenia*, 13.)

212 Bu bağlamda 1 Aralık 1922'de, Cenevre'deki Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği'nden Lozan Konferansı Başkanlığı'na gönderilen bir mektupla, Ermenilerin Lozan Konferansı'ndan beklenti ve istekleri dile getirilmişti. Buna göre Orta Doğu ve dünyadaki barışın tesisi için Ermeni isteklerinin dikkate alınıp, Ermeni sorununa kalıcı bir çözüm bulunması gerekiyordu. Paris Konferansı ve Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan ile ilgili önceki tavır ve kararlarının bağlayıcı olduğu hatırlatılan yazıda, Sevr'de tasarlanan Ermenistan'a yönelik yükümlülükler ile 1921 Martı'nda Londra Konferansı'nda Ermenistan ile ilgili alınan karar bağlamında, Türkiye'den Ermenistan'a toprak tahsisinden bahsediliyor, Milletler Cemiyeti'nin, Eylül 1921'de, Ermenilere milli bir yurt tahsis ve kendi geleceklerini tayin etme hakkının sağlanmasına ilişkin aldığı karar hatırlatılıyordu. Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği, adı geçen mektupta, 700.000 civarında Ermeni göçmeninin varlığından bahsetmiş, bu sayıya ayrıca ABD'deki yetimhanelerde bulunan 150.000'den fazla Ermeni öksüz ve yetimini de eklemişti. Ermeni Cumhuriyeti bunları istihdam/barındırma konusunda yeterli olmadığı için Ermenilere Türkiye topraklarında sınırları belirlenmiş Milli bir yurt tahsis edilmesi gerekiyordu. (*FO. 839/12/314/33, Ligue Internationale Philarménienne to A Son Excellence le Président de la Délégation Anglaise, Genève, le 1 Décembre 1922.*) Aynı şekilde 16 Aralık 1922'de ABD Ermenileri adına konferanstaki ABD delegasyonuna sunulan bir memorandumda da Ermeni Milli Yurdu konusundaki beklentiler kaydedilmişti. (*PRO. FO. 839/12/745/33, National Home for the Armenians, "Supplementary Memorandum on the Armenian National Home presented on behalf of the Armenia America Society: Lausanne, December 16, 1922.*)

213 *PRO. FO. 371/7966/E 14015*, Lausanne Conference; Minorities, "Speech made by Marquess Curzon of Kedleston at First Commission of Lausanne Conference, December 12," Lord Curzon (Lausanne) to Foreign Office, No: 32, 14th December 1922; *PRO. FO. 371/7966/E 14102*, Lausanne Conference; Minorities, "The Marquess Curzon of Kedleston's Speech of December 13, 1922," Lord Curzon to Foreign Office, No: 36, 14th December 1922.

ilgili kayıtları çerçevesinde, özel bir düzenlemeye gerek kalmaksızın çözülmüş, dahası Ankara Hükümeti, Müslüman olsun olmasın yurttaşları üzerinde herhangi bir gücün -bu güç uluslararası bir kuruluş olan Milletler Cemiyeti dahi olsa- müdahalesine vesile olacak herhangi bir düzenlemeyi kabul etmemiştir.²¹⁴

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası platformlarda tartışılan konulardan biri de Ermeni sorunu ve Ermenistan'ın geleceği meselesiydi. Ermeniler, 19. yüzyıldan beri siyasi ajandalarına kaydettikleri bağımsız devlet projelerini gerçekleştirmek için savaş esnasında İtilaf Devletleriyle işbirliği yapmışlar, İtilaf Devletleri de emperyal politikaları gereğince Ermenileri propaganda unsuru ve askerî güç olarak kullanmışlardı. Savaşın İtilaf Devletlerinin galibiyetiyle sonuçlanması, Ermeni sorununun gelişim sürecini de etkiledi. Savaşın sona Türkiye topraklarının Paris'teki görüşmelerde masaya yatırılması, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar ulaşan Büyük Ermenistan projesinin gündeme gelmesine neden olmuş, adı geçen Ermeni politik istekleri, emperyal güçlerin uğraşmak zorunda kaldığı önemli sorunlarından biri haline gelmişti.

Dönem itibariyle Ermeni sorunu ve Ermenistan mandaterliği meselesindeki tartışmaların merkezinde Milletler Cemiyeti bulunuyordu. İtilaf Devletlerinin, bağımsız Ermenistan projesiyle ilgili yükümlülüklerden kaçıp, bu konudaki tüm sorun ve sorumlulukları manda sistemi altında Milletler Cemiyeti'ne havale etmeleri, Milletler Cemiyeti'ni sorunun merkezine konumlandırmıştı. Bu süreçte Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altında mandater bir güce devredilerek kurulması tasarlanmış, 1920'de ise Milletler Cemiyeti mandaterliği merkezli bir takım çözümler gündeme gelmişti.

Esasında sömürgeciliğin yeni bir versiyonu olan manda sisteminin savaşın mağlup çıkan bütün ülkelere uygulanması gerekirken, bu idare şekli sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve Almanya'dan ayrılan bölge ve sömürlere uygulanmıştı. Ayrıca teoride, mandanın sadece sömürlere uygulanması ima edilmişken, pratikte ise Ermenistan, Boğazlar ve İstanbul adı altında, bir

214 *The Case for Armenia*, 13-15. Lozan Konferansı tutanaklarında Ermeni azınlıkları ve Ermeni Milli Yürü oluşturulmasına ilişkin bölümler için bkz. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I*, Çeviren: Seha L. Meray (İstanbul, 2001), 181 vd., 212 vd., 221 vd., 304 vd. Cilt II: 156 vd., 242 vd., 275, vd. Cilt III: 157, 161, 188. Lozan Barış Antlaşması'nda azınlıkların korunmasına ilişkin maddeler için bkz. Cilt 8: Madde: 37-45, 10-13; Kamil Necdet Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)* (İstanbul, 2011), 354-358. Lozan'da Ermeni Milli Yürü ile azınlıklarla ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. Levent Ürer, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları* (İstanbul, 2003), 191-315.

devletin anavatanına bağlı topraklara göz dikilmiş, Ermenistan mandası, nüfusun ezici çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğu bir bölgede inşa edilmeye çalışılmıştı. Ermenistan mandasına yönelik meşruiyet zemini, Wilson İlkeleri'nin 12. Maddesi olarak görülüyor, burada, "Türkiye'nin yönetiminde bulunan uluslara, her türlü şüpheden uzak bir yaşama güvenliği ve kendi gelişmelerini istedikleri gibi yürütecek engelsiz fırsatların verilmesi" gerektiğinden bahsediliyordu.

Ermenistan için mandater bir devlet bulunamaması nedeniyle mandater devletin görev ve yükümlülüklerinin Milletler Cemiyeti'ne havale edilmeye çalışılması, Ermeni sorunuyla ilgili çıkmazların daha da büyümesine neden oldu. Bu süreçte emperyalist sömürü politikalarının uygulanması açısından "paravan bir örgüt" olarak kullanılan Milletler Cemiyeti ise mevcut yapısı ve imkânlarıyla mandaterlik görevini üstlenip soruna çözüm üretecek bir pozisyonda olmadığından, durum içinden çıkılmaz bir hale gelmiş, neticede adı geçen süreçte İtilaf ve Ermeni beklentilerini karşılayacak bir formül bulunamamıştı. İtilaf Devletlerinin, Ermenistan için mandater bir devlet bulamayıp, Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın inşa sürecinde sorumluluk almamaları nedeniyle Ermeniler bu sefer de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaat ile politik gelecekleri bağlamında cemiyetten inisiyatif almasını istemişler, ancak bu girişimlerden de bir sonuç alınamamıştı.

Adı geçen süreçte Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın kaderini 1920 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan Türk-Ermeni Savaşı belirlemiş, Ermenistan'ın geleceği sorunu da savaş esnasında Milletler Cemiyeti oturumlarında ele alınmıştı. Bu süreçte Milletler Cemiyeti'nin Türk-Ermeni Savaşı'nı sonlandırmaya yönelik arabuluculuk teşebbüsleri yanında Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti üyeliği için cemiyete yaptığı müracaatlar da sonuçsuz kalmış, Milletler Cemiyeti, Ermenistan'ın cemiyete üyelik başvurusunu kabul etmemişti.

1921'in ilk aylarında çeşitli platformlarda gündeme getirilmeye başlanan Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlama projesi, aynı yılın sonbaharında Milletler Cemiyeti'nde de resmî kayıt altına alınmış, bu noktadan sonra Ermeniler için yapılabilecek tek şeyin bu olduğuna karar verilerek konu hakkında İtilaf Devletlerini bir şeyler yapmaya zorlaması için Milletler Cemiyeti Konseyi harekete geçirilmiş, ancak bu doğrultudaki girişimler de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dönem itibariyle tüm emperyal plan ve kurguların ortadan kalkmasına neden olan gelişme ise Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ortaya çıkan Milli Mücadele Hareketi olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office

Oriental and India Office Collections (British Library), India Office Records

The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office, Lloyd George Papers

Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Düstur, 3. Tertip, Cilt: II.

Kavanin Mecmuası, Devre: 1, Cilt: I, Ankara, 1943.

League of Nations, Official Journal, Geneva, 1920.

League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, Geneva, 1920.

League of Nations, Records of the First Assembly: Meetings of the Committees, 2 vols., II.

Major General James G. Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919" *Senate Documents*, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266.

Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, Geneva, 1920.

Traité Entre Les Puissances Alliés et Associées et la Turquie Signé Le 10 Aout 1920, A Sevres, Texte Français, Anglais et Italien.

Yayımlanmış Kaynaklar

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VII, 1920, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury, M. A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VIII, 1920, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: XV, Edited by Rohan Butler, M. A. and J.P.T. Bury, M.A, M.E. Lambert, M.A., London, Her Majesty's Stationery Office, 1963.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, Vols., 13, Washington, 1942-47.

Gazete ve Dergiler

The Times

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Foreign Affairs

Girne American University Journal: Social and Applied Sciences

Journal of Contemporary History

Max Planck Yearbook of United Nations Law

The American Journal of International Law

The Armenian Review

The Asiatic Review

The Great Powers and the End of the Otoman Empire

The Mississippi Valley Historical Review

Kitap ve Makaleler

“Constantinople and Armenia.” Interview with H. E. Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review*, XVI/2, (April, 1920), s.189-191.

Akşın, Sina. *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*. İstanbul, 2017.

- Ar, Kamil Necdet. *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*. İstanbul, 2011.
- Archer, Clive. *International Organizations*, London, New York, 1992.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt: 1-2 1914-1915*.
- Armenia and the Turkish Settlement, Memorandum Submitted for the Consideration of H. M. Government by the British Armenia Committee*. London, January, 1920.
- Arslianian, Artin H. "British Wartime Pledges, 1917-1918." *Journal of Contemporary History* 13, No: 3, (July, 1978): 517-529.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. 2. İstanbul, 1999.
- Başak, Tolga. *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri, (1912-1923)*. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018.
- Baytok, Taner. *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*. Ankara, 1970.
- Bilsen, M. Cemil. *Lozan, I,II*. İstanbul, 1998.
- Brown, Philip Marshall. "The Mandate Over Armenia." *The American Journal of International Law* 14, No: 3 (July, 1920): 396-399.
- Civelek, Jale. *Devletlerarası Teşkilatlar*. İstanbul, 1986.
- Daniel, Robert L. "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927." *The Mississippi Valley Historical Review* 46, No: 2 (September, 1959): 252-275.
- Emerson, Rupert. *Sömürgelerin Uluslaşması, Asya ve Afrika Halklarının Ortaya Çıkışları*. Çev. T. Ataöv. Ankara, 1965.
- Erim, Nihat. "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 31-46.
- Erol, Mine. *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, 1919-1920*. Giresun, 1972.
- Evans, Laurance. *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)*. İstanbul, 2003.

- Gidney, James B. *A Mandate for Armenia*. Ohio: Kent State University Press, 1967.
- Gönlübol, Mehmet. *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma; Milletlerarası Siyasi Teşekküllerin Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı*. Ankara, 1964.
- Gündüz, Aslan. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar*. İstanbul, 1994.
- Hasgüler, Mehmet ve Uludağ, Mehmet. *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler, Tarihçe-Organlar-Belgeler-Politikalar*. İstanbul, 2018.
- Helmreich, Paul C. *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*. Çeviren: Şerif Erol. İstanbul, 1996.
- Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Berkeley and Los Angeles, 1967.
- Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia, Volume IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*. Berkeley, Los Angeles, London, 1996.
- Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919*. Berkeley, Los Angeles, London, 1971.
- Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia, Volume: III, From London to Sévres, February-August 1920*. Berkeley, Los Angeles, London, 1996.
- Hurewicz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956, Volume, II*. Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London, 1956.
- İngiliz Belgeleri'nde Lozan Barış Konferansı*. Yayına Hazırlayan: Mim Kemal Öke. İstanbul, 1983.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918*. Ankara, 1996.
- Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia*. Oxford, 1951.
- Keller, Barbara Jean. *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*. Master's Thesis, California State College, 1969.

- Kent, Marian. "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923." *The Great Powers and the End of the Otoman Empire* içinde, ed. by Marian Kent, 172-216. London, 1996.
- Kıran, Abdullah. "Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş." *Girne American University Journal: Social and Applied Sciences* 3, No: VI (2008): 19-36.
- Kırkpınar, Kenan. *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde İngiltere ve Türkiye, (1919-1922)*. Ankara, 2004.
- Kurat, Yuluğ Tekin. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*. Ankara, 1976.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I-VIII*. Çeviren: Seha L. Meray. İstanbul, 2001.
- Macmillan, Margaret. *Paris, 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*. Çeviren: Belkıs Dişbudak. Ankara, 2001.
- Marashlian, Levon. *The Armenian Question from Sévres to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923, I*. PhD. Dissertation, University of California, Los Angeles, 1992.
- Matz, Nele. "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship." *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 9 (2005): 47-95.
- Meray, Seha L. *Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler El Kitabı*. Ankara, 1992.
- Miller, D. H. "The Origins of the Mandates System." *Foreign Affairs* VI, No: 2 (Ocak, 1928): 277-289.
- Nassibian, Akaby. *Britain and the Armenian Question*. New York, 1986.
- Öke, Mim Kemal. *The Armenian Question*. Ankara, 2001.
- Raffi, Aram. "The Armenian Question." *The Asiatic Review* XVI, No: 45-48 (January-October, 1920): 106-108.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih, 1918-1994*. Ankara, 2010.
- Suny, Ronald Grigor. *Armenia in the Twentieth Century*. Chico, California, 1983.

Şimşir, Bilal. *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.

Şimşir, Bilal. *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, (1919-1938), III*. Ankara, 1973.

Taylor, A.J.P. *English History, 1914-1945*. Oxford, 1965.

Taylor, A.J.P. "The War Aims of the Allies in the First World War." *Essays Presented to Sir Lewis Namier* içinde, ed by Richard Pares and A. J. P. Taylor, 475-505. London, 1956.

"The Armenian Question Before The Peace Conference, A Memorandum Presented by the President of the Delegation of the Armenian Republic to the President of the Peace Conference, Paris, February 12, 1919." *The Armenian Review XXVII*, No: 3-107 (Autumun, 1974): 255-259.

The Case for Armenia. The British Armenia Committee, London, 1921.

The Case for Armenia. The British-Armenia Committee, London, 1923.

Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*. London, Bombay, Sydney, 1922.

Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1962.

Üçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih, 1789-2012*. İstanbul, 2013.

Ürer, Levent. *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*. İstanbul, 2003.

Yerasimos, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*. İstanbul, 2000.